

**Analyzing and examining the components of non-verbal
communication with an interdisciplinary approach in
the written mystical heritage of
"Sheikh Abul Hasan Kharghani"**

Mohammad Amir Obeydinia*

Medineh Mahdavi**

Abstract

Literature in all its forms creates a connection between people, and in mystical literature, mystics have maintained this connection with their works, with their special attention to the education of seekers and public guidance. From another point of view, Persian mystical literature can be divided into two groups: other writings and self-writings, in which Persian literature is a means of expressing the lofty mystical, moral and educational purposes of mystics. The special way of communicating is one of the characteristics of these precious works, which is hidden in the written word of mystics and gives it a special attraction. One of the new sciences that helps to understand the non-verbal communication hidden in the verbal layers of mystical literature is the science of communication. This research, with a descriptive-analytical method and with an interdisciplinary approach, examines the components of non-verbal communication used in the recording of the sayings of "Sheikh Abul Hasan Kharqani" which have been preserved in "Nural Uloom" and other valuable works of Persian mystical literature, and due to the fact that the Sheikh was Umi, it is among the works Mysticism is another writing. Surveys

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, m.obaydinia@urmia.ac.ir

** PhD student, Persian Language and Literature, Mystical Orientation, Urmia University (Corresponding Author), m.mahdavi6013@gmail.com

Date received: 06/04/2024, Date of acceptance: 13/05/2025

showed that the component of "phonetic relations" has the highest frequency. The findings and classifications indicate the wide use of non-verbal communication along with verbal communication in Kharghani's sayings, and this has made his words attractive and acceptable among mystics and the general public.

Keywords: Prose mystical literature, non-verbal communication, Sheikh Abulhasan Kharqani, Noorul Uloom, Interdisciplinary research.

Introduction

Literature has a broad subject matter, and for this reason, literary studies has never been a pure discipline and has always been in contact with discourses from other disciplines. In interdisciplinary studies, researchers try to find answers to questions that specialized disciplines cannot answer alone by creating interaction and logical connections between different scientific disciplines. Communication science is one of the sciences that has recently entered interdisciplinary studies, and the study of its nonverbal form is very useful in literature. Communication has many meanings, both literally and figuratively. In the terminology, it is any type of exchange of information and thoughts between two or more people. On the other hand, humans have needed to communicate with their fellow humans throughout history and have inevitably used words and non-words. Also, verbal communication is the most important means of human communication, and for this reason, humans are called talking animals. Another branch of communication is nonverbal communication, which includes kinesthetics, vocal behavior, chronology, spatiality, appearance, and tactile perception.

Materials & Methods

In this article, in a descriptive-analytical manner and with an interdisciplinary approach, the components of non-verbal communication in the written mystical legacy left by "Sheikh Abul-Hasan Kharghani" in important mystical works including: *Nafhat al-Uns*, *Tazkarat al-Awliya*, *Kashf al-Mahjoob*, *Risale-i Qushayriyyah*, and *Nur al-Uloom* are examined and analyzed. The main question of the research is whether there are any signs and examples of nonverbal communication components in Kharqani's statements, and if so, in what direction? Sheikh Abul Hasan Kharqani was born, died, and was buried in the village of Kharqan near Bastam. He lived in this village his entire life, and supported his family and the monastery through his own labor and agriculture. Kharqani's words

preserved in Nur al-Ulum and other sources demonstrate great mystical power, but at the same time they are devoid of any formal grace, scholarship, or theological discipline.

Discussion & Result

According to the definition of communication scientists, communication is a process, meaning it is dynamic and constantly changing. Experts in psychology and communication define the concept of communication in a general sense as follows: Communication is the art of transferring information, thoughts, and human behaviors from one person to another. In general, each person uses various means to establish relationships with others and express their needs. What has impressed sociologists more than anything else in the past is the way in which an individual can influence others through their communication and presence. This type of communication can be observed in Sufi circles of monasteries, and from it we arrive at a kind of collective communication. In these communities, the master is at the top and the disciples are at the bottom and are influenced by his words and actions. In fact, the concern of literary researchers is how to examine communication in literary texts. To examine a process such as communication, one must first stop it, like a camera, with the difference that in a photograph the interaction between elements is not visible. In literary texts, the process of communication also stops, but, on the contrary, words try to keep actions and reactions alive. As Hawakawa says: Words are not things themselves; they are just a map that we can use to navigate, to explore the realm of the world. On the other hand, language itself is a process because it is changing. In using language for a process such as nonverbal communication, one must use specific words. The physical world must be frozen in a specific way. Communication goes beyond the exchange of words. In fact, communication can occur without any words at all. Nonverbal communication is communication in which concepts and meanings are exchanged between people through body movements, such as facial expressions, looking, laughing, crying. Nonverbal communication is examined from various perspectives, such as: physical appearance, gestures and movements, facial and eye behavior, bodily behavior, vocal communication, eloquent communication, environment and place, time, food and drink, and music and dancing. In this article, we examined these components in the sayings of Sheikh Abolhassan Kharghani.

Conclusion

Great mystics such as Sheikh Hassan Kharghani, like all humans, were aware of the importance of communicating with other humans, and despite the advice to remain secretive towards outsiders and unworthy people, they communicated with the seekers of the path in their own unique way. By examining Kharghani's statements in terms of nonverbal communication, his ability to communicate nonverbally, along with his simple and straightforward speech, was clearly revealed. The component of physical appearance in people, occupation, clothing, body parts, and food was the establishment of nonverbal communication. The component of gesture and movement, specifically in hand and head movements such as raising the head and waving the hands, could be divided and examined. The component of facial and eye behavior was reflected in verbs such as turning, seeing with the eyes of the head, dreaming, and spiritual seeing. The specific behavior of the eye, i.e. crying, was also found in his sayings in various forms, such as the crying of men and the crying of sinners. In examining the component of physical behavior, some behaviors were religious and worshipful, such as praying, wearing a turban, and special behavior for the feet has both a mystical meaning and the meaning of a person's normal behavior. Vocal communication is the most frequent and widely used component of non-verbal communication in Kharghani's sayings because the basis for writing these sayings in mystical books was the establishment of vocal communication between the sheikh and his disciples and seekers of the path. Many examples were also found for the types of this component, namely accent, tone, whisper, pitch and inflection, silence, and speaking rate. Also, in the communication component of the Sufis, there was a kind of culture and limits in establishing this type of communication among Sufis. In the components of place and time, religious culture had a direct effect. In examining the musical component, mystical listening was one of the most controversial practices that has both supporters and opponents among Sufis. All findings indicate that Sheikh Kharghani's theological teachings are intertwined with his practical teachings, which are manifested in the context of non-verbal communication.

Bibliography

- Ahmadi, Babak. (1992). From visual signs to text. Tehran: Markaz. [in Persian]
- Oladi Qadikalai, Afsaneh and Parsaei(2022) Analysis of non-verbal communication in Khosrow and Shirin Nizami's poem, scientific research quarterly of Persian language and literature of

313 Abstract

- Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Sanandaj branch, 13th year, number 48, autumn, p. 48. [in Persian]
- Bercow, Ray; Welwyn, Andrew; Welwyn, Darlene. (2014) Communication Management: Individual, Public. Translated by Mohammad Arabi, Tehran: Cultural Research Office. [in Persian]
- Pournamdarian, Taghi. (2017). Secrets and Secret Stories in Persian Literature (An Analysis of the Mystical-Philosophical Stories of Avicenna and Suhrawardi), 9th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Jami, Maulana Abdur Rahman bin Ahmad. (1958). Nafhat-al-Ans men Hazrat al-Quds, edited by Mehdi Tohidipour, Tehran: Mahmoudi Bookstore Publications. [in Persian]
- Hakim Ara, Mohammad Ali (2005). Persuasive Communication and Advertising, First Edition, Tehran: Samt. [in Persian]
- Kharghani, Abolhassan. (2017). Noor al-Uloom, written and edited by Abdol-Rafi Haghighat (Rafi), 13th edition, Tehran: Bahjat Publications. [in Persian]
- Dadgaran, Seyyed Mohammad (1998). Fundamentals of Mass Communication, second edition, Tehran: Firoozeh. [in Persian]
- Rabiger, Michael (2004). Documentary Direction, translated by Hamidreza Ahmadi Lari, Tehran: Saqi. [in Persian]
- Rahamdel, Gholamreza; Farhangi, Soheila. (2008). Interdisciplinary Research in Persian Literature Studies, Literary Research Quarterly, Year 5, Issue 21, Autumn. [in Persian]
- Razi, Ahmad; Allahyar, Afrahteh. (2010). "Analysis of Extralinguistic Relations in Bayhaqi's Narration of the Removal of Hasank the Minister", Persian Language and Literature Quarterly, Year 18, Issue 69, Autumn. [in Persian]
- Rahadost, Bahar. (2003). Interdisciplinary approach and literary studies, Aesthetics, No. 9. [in Persian]
- Richmond, Virginia P. and James C. McCroskey. (2009). Nonverbal Behaviors in Interpersonal Relationships (Textbook of Nonverbal Communication), translated by Fatemeh Sadat Mousavi and Jila Abdollahpour, supervised by Gholamreza Azari, second edition, Tehran: Danjeh. [in Persian]
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (2019). A Search in Iranian Sufism, 15th edition, Tehran: Amirkabir Publications. [in Persian]
- Samovar, Laria and others. (1990). Intercultural Communication, translated by Gholamreza Kiani and Akbar Mirhassani, Tehran: Barez Publishing. [in Persian]
- Saunders, Christian; Haji, Evan; Dixon, David. (2011). Social Skills in Interpersonal Communication. Translated by Mehrdad Firouzbakht and Khashayar Beigi. Tehran: Roshd. [in Persian]
- Sussman, Lyle and Sam Deep. (1997). Communication Experience in Human Relations, translated by Habibollah Doaei, Mashhad: Ferdowsi University. [in Persian]

- Sharifnasab, Maryam. (2011). Verbal Communication in Old Persian Poetry (Question and Answer, Conversation, Debate, and Dialectic), Ancient Persian Literature, Institute for Humanities and Cultural Studies, Year 2, Issue 2, Fall and Winter, pp. 71-88. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2012). Writings on the Sea (From the Mystical Legacy of Abolhasan Kharaghani), 6th edition, Tehran: Sokhan Publications. [in Persian]
- Shafie Kadkani, Mohammad Reza. (2013). The Language of Poetry in Sufi Prose, Fourth Edition, Tehran: Sokhan Publishing House. [in Persian]
- Schimmel, Annemarie. (2005). The Mystical Dimensions of Islam, translated by Abdolrahim Gawahi, fifth edition, Tehran: Islamic Culture Publishing House. [in Persian]
- Ghani, Qasim. (2014). History of Sufism in Islam, Volumes 2 and 3, 12th edition, Tehran: Zavar Publications. [in Persian]
- Fergus, Joseph P. (1994). Psychology of Social Interaction: Interpersonal Behavior, translated by Khashayar Beigi and Mehrdad Firouzbakht, Tehran: Abjad. [in Persian]
- Qashiri, Abdul Karim bin Hawazen. (2009). The Qashiriyyah Treatise, translated by Abu Ali Hassan bin Ahmad Osmani, corrected by Badi' al-Zaman Forozanfar, first edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Kolb, Julius and William L. Kolb. (1997). Dictionary of Social Sciences, translated by Mustafa Azkia and others, Tehran: Maziar. [in Persian]
- Littlejohn, Stephen. (2005). Communication Theories, translated by Seyyed Morteza Nourbakhsh and Seyyed Akbar Mirhosseini, Tehran: Jangal. [in Persian]
- Mohsenian-Rad, Mehdi. (2014). Communication Studies, Fourth Edition, Tehran: Soroush Publications. [in Persian]
- Mohaqueqian, Zahra and Parcham, Azam. (2015). "Semiotics of Non-Verbal Communication in the Verses of the Holy Quran", Scientific-Research Quarterly "Research in the Sciences of the Quran and Hadith" Al-Zahra University (S) / Year 12, No. 4, Winter, 28th series, pp. 129-156. [in Persian]
- Modaresi, Fatemeh. (2017). O Love, You Are More Balanced (Essays on the Life and Thought of Shams and Rumi), Tehran: Asatir: Chapar. [in Persian]
- Moein, Mohammad. (1977). Persian Dictionary, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Monari, Bruno. (1999). Design and Visual Communication; An Approach to Visual Methodology, translated by Payandeh Shahandeh, 5th edition, Tehran: Soroush. [in Persian]
- Wicker, Robert. (2009). How to convince others? By speaking and writing, translated by Mojgan Qashqaipour, second edition, Tehran: Afraz. [in Persian]
- Harji, Owen and Saunders, Christian and Dixon, David. (1998). Social Skills in Interpersonal Communication, translated by Khashayar Beigi and Mehrdad Firouzbakht, first edition, Tehran: Roshd. [in Persian]
- Hajveiri, Abul-Hasan Ali ibn Othman. (2019). Kashf al-Mahjoob, introduction, corrections and comments by Mahmoud Abedi, fifth edition, Tehran: Soroush. [in Persian]

تحلیل و بررسی مؤلفه‌های ارتباط غیرکلامی با رویکرد بین‌رشته‌ای در میراث عرفانی مکتوب «شیخ ابوالحسن خرقانی»

محمدامیر عبیدی‌نیا*

مدینه مهدوی**

چکیده

ادبیات در همه اشکال خود باعث ایجاد ارتباط بین انسان‌ها می‌شود و در ادبیات عارفانه نیز عرفا، با توجه خاصی که به تربیت سالکان و ارشاد عامه مردم داشتند، با آثار به جا مانده‌شان این ارتباط را حفظ کرده‌اند. از منظری دیگر ادبیات عرفانی فارسی را می‌توان به دو گروه دیگر نوشت و خودنوشت تقسیم کرد که در آن‌ها ادبیات فارسی وسیله بیان مقاصد عالیّه عرفانی و اخلاقی و تربیتی عرفا هستند. شیوه خاص در برقراری ارتباط، از مشخصه‌های این آثار گرانقدر است که پنهان در کلام مکتوب عرفا است و جاذبه‌ای خاص به آن می‌دهد. یکی از علوم نوینی که به شناخت ارتباط غیرکلامی مستور در لایه‌های کلامی ادبیات عرفانی کمک شایانی می‌کند علم ارتباطات است. این پژوهش با روش توصیفی -تحلیلی و با رویکردی بین‌رشته‌ای، به بررسی مؤلفه‌های ارتباط غیرکلامی به کارگرفته شده در ثبت اقوال «شیخ ابوالحسن خرقانی» می‌پردازد که در «نورالعلوم» و دیگر آثار ارزشمند ادبیات عرفانی فارسی به‌جامانده‌اند و به دلیل امّی بودن شیخ، جزو آثار عرفانی دیگرنوشت است. بررسی‌ها نشان داد که مؤلفه‌ی «ارتباط‌های آوایی» بیشترین بسامد را دارد. یافته‌ها و دسته‌بندی‌ها حاکی از کاربرد وسیع ارتباطات غیرکلامی همراه با ارتباط کلامی در اقوال خرقانی است و همین امر سبب جذابیت سخنان و مقبولیت او در میان اهل عرفان و عامه‌ی مردم بوده است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات عرفانی، مثنوی، ارتباط غیرکلامی، شیخ ابوالحسن خرقانی، نورالعلوم، پژوهش بین‌رشته‌ای.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه،
m.obaydinia@urmia.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی گرایش عرفانی، دانشگاه ارومیه (نویسنده مسئول)،
m.mahdavi6013@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

۱. مقدمه

«ادبیات از جهت موضوعی، قلمرو وسیعی را دربرمی‌گیرد و با دانش‌های متعددی در ارتباط است از این رو روش‌های متعددی را برای مطالعه و بررسی آن می‌توان به کار گرفت (رحمدل و فرهنگی، ۱۳۸۷: ۲۸)؛ به همین سبب است که مطالعات ادبی هرگز در طول تاریخ، رشته‌ای ناب و خالص نبوده و همیشه با مباحث و گفتمان‌های دیگر رشته‌ها در ارتباط بوده است (رهادوست، ۱۳۸۲: ۱۹۷). از این رو «مطالعات بین‌رشته‌ای رویکردی است که در آن پژوهشگران با ایجاد تعامل بین رشته‌های گوناگون می‌کوشند تا با ایجاد ارتباط منطقی بین علوم به پاسخ سؤال‌هایی دست یابند که رشته‌های تخصصی به تنهایی نمی‌توانند به آنها پاسخ دهند (ر.ک. به رحمدل و فرهنگی، ۱۳۸۷: ۴ و ۵). از جمله علومی که به تازگی قدم در حیطه مطالعات بین‌رشته‌ای نهاده «ارتباطات» است که مطالعه نوع غیرکلامی آن در ادبیات بسیار کاربردی است و توانسته لایه‌های پنهان در متون ادبی مکتوب را برای پژوهشگران ادبی آشکار کند. ارتباط دارای معانی مختلفی از نظر لغوی و اصطلاحی است. «در لغت به معنای ربط دادن، بستن، بر بستن، بستن چیزی با چیز دیگر، پیوند، پیوستگی و رابطه» است (معین، ۱۳۵۶، ذیل «ارتباط»). اما در اصطلاح، هر نوع تبادل اطلاعات و افکار میان دو یا چند شخص را برای انتقال پیام، ارتباط گویند (کولد، ۱۳۷۶، ذیل «ارتباط»). همچنین انسان‌ها در طول قرن‌ها نیازمند برقراری ارتباط با هم‌نوعان خود بوده‌اند و این ارتباط ممکن است به شیوه‌های مختلف مثل ارتباط رفتاری، نشانه‌ای، کتبی و کلامی برقرار شود (ر.ک. به نجفی، ۱۳۷۸: ۱۱). به طور کل انسان‌ها برای ایجاد و حفظ این ارتباط ناگزیر به استفاده از کلام و غیرکلام بوده و هستند. ادبیات شفاهی و مکتوب ملت‌ها نشانه‌هایی دال بر همین کوشش است و منبعی برای بررسی انواع ارتباط (کلامی و غیرکلامی) هستند.

ارتباط کلامی بیش از سایر انواع ارتباط در زندگی روزمره کاربرد دارد؛ زیرا سخن نخستین و مسلط‌ترین ابزار برقراری ارتباط میان آدمیان است؛ تا آن‌جا که فصل ممیز انسان از سایر موجودات را کلام دانسته و به آدمی لقب «حیوان ناطق»^۱ داده‌اند. کلام از یک سو، پیام مورد نظر گوینده را برای مخاطب تفهیم می‌کند و از دیگر سو، اندیشه و فرهنگ گوینده را آشکار می‌سازد؛ چراکه دایره واژگانی و حوزه امثله و اشعار و تکیه‌کلام‌های هر گوینده مبین جهان‌بینی، اطلاعات، فرهنگ شخصی و خانوادگی اوست (ر.ک. به شریف‌نسب، ۱۳۹۰: ۷۲).

همچنین یکی از شاخه‌های علوم ارتباطات، ارتباط غیرکلامی است که عبارتست از «حرکت‌شناسی یا شناخت رفتار جسمی، فضاشناسی با استفاده از فضا، صور ظاهر، لامسه‌شناسی یا با استفاده از لامسه در برقراری ارتباط، رفتار آوایی، زمان‌شناسی و ارزش‌گذاری بر زمان، مصنوعات و استفاده از آن در روند ارتباط» (لیتل جان، ۱۳۸۴: ۱۸۵-۱۸۷). در جهان امروز علم ارتباطات اجتماعی به بررسی این گونه موضوعات می‌پردازد اما قدمت ارتباطات غیرکلامی به قدمت عمر جامعه‌های انسانی است.

امروزه مطالعه درباره ارتباطات غیرکلامی در رشته‌هایی نظیر زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، انسان‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی گسترش یافته است. علوم ارتباطی پس از پایان جنگ جهانی دوم رو به رشد گذاشته است و هنوز شالوده‌های نظری و ابزارهای روش‌شناسی خاص خود را نیافته است (به نقل از اولادی، ۱۴۰۰: ۶۳).

همچنین آثار عرفانی در ادبیات فارسی بسیار سابقه دارد و علاوه بر اینکه با استفاده از نشانه‌های نوشتاری به شکل مکتوب با مخاطب ارتباط برقرار می‌کنند، دربرگیرنده ارتباطات غیرکلامی نیز هستند. به همین دلیل در این مقاله به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی و با رویکردی بین‌رشته‌ای به بررسی و تحلیل مؤلفه‌های ارتباط غیرکلامی در میراث عرفانی مکتوب به‌جامانده از «شیخ ابوالحسن خرقانی» در آثار مهم عرفانی اعم از: نفحات‌الانس، تذکرةالاولیا، کشف‌المحجوب، رساله‌ی قشیریه و نورالعلوم پرداخته می‌شود. ابوالحسن‌علی‌بن‌احمد بن‌جعفر بن‌سلمان خرقانی (۳۵۲-۴۲۵)، متولد و متوفی و مدفون در روستای خرقان در نزدیکی بسطام است. او مردی اُمی و درس‌ناخوانده بود و با این حال «یگانه و غوث روزگار خود بود و قبله وقت، که در روزگار وی رحلت بوی بودی» (جامی: ۱۳۳۷، ۲۹۸). او تمام عمر در روستای خرقان زندگی کرد و ظاهراً به هیچ شهری سفر نکرد، و از طریق دسترنج خود و کشاورزی، مخارج خانواده و خانقاهش را تأمین می‌کرد. او خود را ادامه‌ی معنویت بایزید بسطامی می‌دانست و بسیار شیفته‌ی او بود. جایگاه عرفانی خرقانی تا حدی بود که در همان روزگار خودش عارفانی مثل ابوسعید ابوالخیر و قشیری و انصاری با ارادت بسیار از او یاد کرده‌اند. همچنین «سخنان خرقانی که در تذکرةالاولیا و منابع دیگر حفظ گردیده نشانگر نیروی بسیار زیادی است اما در عین حال از هر گونه فضل و علم رسمی و یا انتظام کلامی خالی است» (شیمیل، ۱۳۸۴: ۱۶۸). با این وجود

مفاهیم با گفتار او قوّران می‌کنند و معانی را می‌آفرینند. در سخن بسیاری از مشایخ بزرگ، آمیختگی گفتار با معارف قرآنی و حدیثی و حتی کلامی و گاه فلسفی، خبر از

آن می‌دهد که این اندیشه یک چند دست به دست گشته تا به این شکل درآمده است. ولی در گفتار خرقانی ما با عباراتی روبرو می‌شویم که مثل علف‌های بهاری سراپا طراوت‌اند و در همان روزها از زمین برآمده‌اند (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۱: ۵۱ و ۵۲)

و «از میراث عرفانی او آنچه به روزگار ما رسیده است همواره مورد توجه شیفتگان عرفان و هنر ایرانی بوده است» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۱۵). غیر از نورالعلوم و تذکره‌الاولیای عطار، در دیگر کتاب‌های مهم عرفان و تصوف یعنی رساله‌ی قشیریه، کشف‌المحجوب هجویری و نفحات‌الانس جامی نیز از این عارف بزرگ سخنانی ذکر گردیده که بسیار حائز اهمیت است. شیخ خرقانی به دلیل شیوه و کلام ساده و بی‌آلایشش در زیست و ارتباط با مردم و سالکان طریقت، در زمان حیاتش مشهور بوده و بعد از وفات، سخنان او همواره مورد توجه شاگردان و دوستدارانش واقع می‌شده است. میراث او مجموعه سخنان مکتوبی است که در حوزه‌ی ارتباط کلامی بسیار مهم است. پرسش اصلی این پژوهش این است که آیا از مؤلفه‌های ارتباط غیرکلامی در اقوال او نشانه و نمونه‌ای وجود دارد و اگر چنین است در چه راستایی بوده است؟

۲. پیشینه تحقیق

علوم ارتباطات از رشته‌ها و علوم نوینی است که اهمیت و ارزش آن برای بشر شناخته شده است و مطالعات بین‌رشته‌ای علوم ارتباطات و ادبیات نیز به تازگی مورد توجه قرار گرفته و در حال انجام و گسترش است که در بررسی صورت گرفته می‌توان به عنوان نمونه به آثار ذیل اشاره کرد:

- مقاله «زبان ادبی و بلاغی رنگ در ارتباط غیرکلامی، در شاهنامه فردوسی»، غلامرضا حیدری.
- مقاله «تحلیل محتوای ارتباطات غیرکلامی شخصیت‌های آثار برگزیده سیمین دانشور»، غلامرضا آذری و فاطمه نبیان.
- مقاله «تحلیل روابط برون‌زبانی در روایت بیهقی از بر دار کردن حسنک وزیر»، احمد رضی و الهیار افراخته.
- مقاله «نقش ارتباطات غیرکلامی در داستان‌پردازی مولانا»، محمد دانشگر.

تحلیل و بررسی مؤلفه‌های ارتباط غیرکلامی ... (محمدامیر عبیدی‌نیا و مدینه مهدوی) ۳۱۹

- مقاله «تحلیل مقایسه‌ای ارتباط غیرکلامی در شعر کلاسیک فارسی و عربی؛ مطالعه موردی: «تحلیل زبان نگاه»، یوسف محمدنژاد عالی زمینی، رمضان رضایی و پری‌ناز علی‌اکبری.

همچنین پژوهش‌هایی در متون منظوم عرفانی مثل آثار سنایی، عطار، حافظ و مولانا جلال‌الدین انجام شده و یا در حال انجام است. ولی تحقیق مستقلی با موضوع مقاله حاضر، تا کنون صورت نگرفته است.

۳. ارتباط

از آنجایی که علوم ارتباطات نوپا است و در پژوهش‌های بین‌رشته‌ای مورد توجه قرار گرفته، دانشمندان و پژوهش‌گران حوزه‌های مختلف سعی در تعریف و تبیین چهارچوب نظری این علم داشته‌اند. در تعریف‌های دیگری آمده: «این واژه از نظر لغت به معانی متعددی همانند گزارش دادن، بیان نمودن، منتقل کردن و ... معنا شده است» (معمدنژاد، ۱۳۷۱: ۳۵). «اما در اصطلاح، فرایندی است که یک شخص، مفهوم را به ذهن شخص (یا اشخاص) دیگری با استفاده از پیام‌های کلامی یا غیرکلامی منتقل می‌کند» (ریچموند و مک کروسکی، ۱۳۸۷: ۸۱). بنابر تعریف دانشمندان ارتباطات، ارتباط یک فراگرد یا process است یعنی به صورت پویا و مدام در حال تغییر است چنان‌که هراکلیتوس هم وقتی می‌گوید انسان هرگز نمی‌تواند دوبار پا را در یک رودخانه بگذارد منظورش پویایی و تغییر مداوم انسان و رودخانه است (ر.ک. به محسنیان‌راد، ۱۳۹۳: ۷۰-۷۱).

متخصصان علم روانشناسی و ارتباطات، مفهوم ارتباط را در معنایی عام چنین تعریف می‌کنند: ارتباط عبارت است از فن انتقال اطلاعات، افکار و رفتارهای انسانی از یک شخص به شخص دیگر. به طور کلی هر فرد برای ایجاد ارتباط با دیگران و بیان نیازهای خود از وسایل گوناگونی استفاده می‌نماید (حکیم‌آرا، ۱۳۸۴: ۳۶).

نیاز به ارتباطات اجتماعی، و سطح وسیع و پررمز و راز این نوع تعاملات بین‌فردی، سبب شده است تا حوزه‌های مطالعاتی گوناگونی در علوم رفتاری و روانشناسی پدید آید که ارتباطات کلامی و غیرکلامی تنها بخشی از این علوم هستند. از طرفی

مطالعه پیرامون متقاعد ساختن مخاطب و تأثیرگذاری بر وی، پیشینه‌ای طولانی دارد. هر چند سابقه این روش به یونان و روم باستان می‌رسد، با این وجود، پژوهش‌های عالمانه

درباره ارتباطات شفاهی و تأثیرگذاری بر مخاطب، هنوز مراحل رشد و بالندگی خود را می‌پیماید. آنچه در گذشته جامعه‌شناسان را بیش از هر امر دیگری تحت تأثیر قرار داده، روشی است که به وسیله آن، فرد می‌تواند با نحوه برقراری ارتباط و حضور خود، دیگران را تحت تأثیر قرار دهد (دادگران، ۱۳۷۷: ۱۴۵).

چنان‌که این نوع ارتباط را در حلقه‌های صوفیانه خانقاه‌ها می‌توان مشاهده کرد و از آن به نوعی ارتباط جمعی می‌رسیم. در این جوامع مراد در رأس قرار دارد و مریدان در مرتبه پایین و متأثر از کلام و عمل او. «شیخ را پرسیدند که مرید کیست؟ گفت مرید آن بود که در صحبت پیر هر کجا بنشیند شاد بود و اگر همه در صف نعال» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۷۰). فعل جمع «پرسیدند» نشانه حضور مریدان در حلقه تعلیمات عرفانی خرقانی‌ست که در آن، شیوه پرسش و پاسخ، ایجادکننده ارتباط بین آنهاست. این ارتباط کلامی یا غیرکلامی، هرکدام به تنهایی یا همراه با هم، بر تعداد بسیاری تأثیرگذار است همچنانکه ژان استوتزل در تعریف ارتباط جمعی در کتاب «روانشناسی اجتماعی» می‌گوید: ارتباط جمعی یا بهتر بگوییم ارتباطات در توده‌ها، عبارت از انتقال اندیشه‌ها به تعداد فراوانی از افراد در آن واحد است (ر.ک. به محسنیان‌راد، ۱۳۹۳: ۶۲ تا ۶۹). «پرسیدند که وسواس از چه خیزد؟ گفت از گوش و چشم و دل» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۷۰) پاسخ شیخ در واقع اندیشه اوست که به جمع مریدانش انتقال می‌دهد. دغدغه پژوهشگران ادبی چگونگی بررسی ارتباط در متون ادبی است. برای بررسی فراگردی مثل ارتباط باید ابتدا آن را متوقف کرد مثل دوربین عکاسی، با این تفاوت که در عکس کنش بین عناصر دیده نمی‌شود. در متون ادبی هم توقف فراگرد ارتباط صورت می‌گیرد ولی برخلاف عکس، واژه‌ها سعی در زنده نگه داشتن کنش‌ها و واکنش‌ها دارند همان‌طور که هاواکاوا می‌گوید: کلمه‌ها، خود چیزها نیستند آن‌ها فقط نقشه‌ای هستند که ما می‌توانیم برای رهیابی، جهت کشف قلمرو جهان استفاده کنیم. از طرفی زبان خود یک فراگرد است چرا که در حال تغییر است. وقتی زبان را به صورت نوشته درمی‌آوریم کیفیت آن گم می‌شود و کلمات نوشته شده در واقع ضبط و تصویری از زبان هستند. این چنین طبیعتی ثابت و همیشگی و دائمی و ایستاست. در به کارگیری زبان برای یک فراگرد مثل ارتباط غیرکلامی باید لغات خاصی را به کار برد. باید دنیای فیزیکی را با یک روش مخصوص به صورت منجمد و یخزده درآورد (ر.ک. به محسنیان‌راد، ۱۳۹۳: ۷۲). با این حال «زبان تنها وسیله ارتباط نیست و در عین حال از همه کامل‌تر نیست چراکه پیام‌های انسانی چنان پیچیده است که گاهی کلام گویای آن نیست» (ساندرز، ۱۳۹۰: ۴۱).

«انسان‌ها روزانه حجم بسیار زیادی از اطلاعات و پیام‌ها را به یکدیگر منتقل می‌کنند. پیام در درجه نخست با نشانه‌های آوایی و زبان‌شناسیک ارائه و دانسته می‌شود اما در درجه بعد، نشانه‌های حرکت در تدقیق معنا نقش مهمی دارند» (احمدی، ۱۳۷۱: ۱۰۵). «ما در اینجا زبان را در مفهوم عام آن به کار می‌گیریم که هر نوع «نشانی» است؛ از حرکات سیمايیک گرفته تا تغییر رنگ چهره و خاموشی و خنده و گریه و رقص و...» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۲۵).

۱.۳ ارتباط غیرکلامی

گستره ارتباطات بیش از تبادل کلام است. در حقیقت، ارتباط می‌تواند بدون هیچ کلامی نیز صورت گیرد. مانند ارتباط دو یا چند نفر با هم که با دقت در این نوع تعامل ملاحظه می‌شود که ارتباط غیرکلامی بین آنان در تمام مدت در حال انجام است؛ در حالی که ارتباط کلامی فقط گاهی صورت می‌گیرد (محسنیان راد، ۱۳۶۹: ۲۴۶).

«بدون تردید آنگونه که صاحب‌نظران بر آن اتفاق نظر دارند انسان‌ها از زبان گفتگو برای تعاملات خود بهره می‌برند اما نوع رفتار انسان‌ها نشان می‌دهد که آن‌ها به نارسایی زبان و بیان، در انتقال اطلاعات اذعان دارند» (فرگاس، ۱۳۷۳: ۱۷۱). «البته لازم است بدانیم حرکات بدنی گوینده، هنگام صحبت کردن، تأثیر خاصی بر مسأله‌ای که در مورد آن بحث می‌شود، می‌گذارد. چرا که حرکات بدنی احساسات و حالاتی مانند شادی یا ناراحتی گوینده را مشخص و منتقل می‌کند» (ویکر، ۱۳۸۸: ۲۰). بنابراین «ارتباط غیرکلامی ارتباطی است که طی آن مفاهیم و معانی از طریق حرکات بدن بین افراد رد و بدل می‌شود؛ مانند حالات چهره، نگاه کردن، خنده، گریه و...» (هارجی و دیگران، ۱۳۷۷: ۹۵). امروزه با مطالعه رفتارهای غیرکلامی، افراد سعی می‌کنند به عمیق‌ترین لایه‌های شخصیتی پنهان افراد پی ببرند.

چرا که اغلب، اهمیت و تأثیر پیام‌های غیرکلامی در انتقال معانی و احساسات، به حدی است که پیام‌های کلامی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و گاه ملاک صدق گفتار می‌شود. متون مختلف نیز، مخصوصاً متون مقدس، در دو بستر کلام و رفتار شکل می‌گیرند و هر متنی شبکه درهم‌تنیده‌ای از روابط کلامی و غیرکلامی را به نمایش می‌گذارد. در این میان، ارتباطات غیرکلامی می‌تواند به عنوان محور شناخت و ارزیابی پیام‌های کلامی، ذهن خواننده را درگیر و به خواندن ادامه متن ترغیب نماید (محسنیان راد، ۱۳۹۳: ۱۵۸).

اما پژوهش‌گران درباره ماهیت و چگونگی رفتارهای غیرکلامی، نظریه‌های متنوعی را ارائه کرده‌اند و فعالیت‌های غیرکلامی را به شیوه‌های مختلف طبقه‌بندی و تحلیل نموده‌اند. در یک دسته‌بندی جامع، می‌توان انواع ارتباط‌های غیرکلامی را بدین ترتیب برشمرد: ارتباط‌های آوایی، ارتباط‌های مکانی، ارتباط‌های زمانی، ارتباط‌های دیداری، ارتباط‌های چشایی، ارتباط‌های بویایی، ارتباط‌های لامسه و رفتار شخصیت‌ها (محسنیان راد، ۱۳۹۳: ۳۱۰-۲۹۴).

شایان ذکر است که ما در ادبیات با شکل مکتوب ارتباط کلامی مواجه هستیم و ارتباط غیرکلامی در لایه‌های زیرین کلام مکتوب قرار گرفته و برای دریافت آن نیاز به خوانش، تدقیق در متن، بررسی معناهای پنهان واژه‌ها و جمله‌ها و فضای ارتباطی آن و توجه به عناصر بلاغی سخن است. از طرفی متون کلاسیکی که اقوال خرقانی در آن مکتوب هستند فاصله زمانی بسیار زیادی با ما دارند به همین دلیل بخشی از آنها برای مخاطب هم‌عصر آن متون، معنای خاصی ندارد ولی برای ما که مخاطب امروزی هستیم به صورت ناخودآگاه حاوی اطلاعات بسیار با ارزشی است و در ذهن به شکل غیرکلامی ایجادکننده ارتباط است مثل اطلاعات محیط اجتماعی، مشاغل، پوشش، غذاها، مکان‌ها و... به همین دلیل این موارد را در پژوهش جزو نشانه‌های ارتباط غیرکلامی قلمداد کرده‌ایم. روشن است که «ارتباطات انسانی از قلمرو زبان فراتر می‌رود که از آن با عنوان ارتباط غیرکلامی» یاد می‌کنند. از ارتباطات غیرکلامی تقسیم‌بندی‌های مختلفی انجام گرفته است که به طور گسترده در روایت آثار نمود پیدا می‌کند» (برکو، ۱۳۹۳: ۱۴).

۴. بررسی مؤلفه‌های ارتباطات غیرکلامی در اقوال ابوالحسن خرقانی

ارتباط غیرکلامی را از منظرهای مختلف مثل: ظاهر فیزیکی، اشاره و حرکت، رفتار چهره و چشم، رفتار بدنی، ارتباط آوایی، ارتباط بساواپی، محیط و مکان، و... مورد بررسی قرار می‌دهند که در ادامه به بررسی این مؤلفه‌ها در اقوال شیخ ابوالحسن خرقانی می‌پردازیم.

۱.۴ ظاهر فیزیکی

اولین پیامی که ما به کسی که با او در ارتباط هستیم می‌فرستیم، به وسیله ظاهر فیزیکیمان است. ویژگی‌های فیزیکی ما مثل اندازه‌ی بدن، شکل بدن، ویژگی‌های مربوط به صورت، مو، رنگ پوست، قد، وزن و لباس و اشیایی که ما استفاده می‌کنیم مانند زیورآلات و

مصنوعات، حاوی پیام‌هایی است که به دیگران منتقل می‌شود و در ارتباط ما با دیگران بسیار تأثیر دارد.

چگونگی استفاده از لباس، زیورآلات، مواد آرایشی، رنگ‌ها، خوردنی‌ها، نوشیدنی‌ها و هر وسیله دیگری که در زندگی روزمره مورد استفاده قرار می‌گیرد حتی اگر قصد ارتباط وجود نداشته باشد، خود به خود زمینه‌ساز قضاوت دیگران و موجب برقراری ارتباط می‌شود (رضی، افراخته، ۱۳۸۹: ۴۲).

در بررسی این مؤلفه در اقوال خرقانی «چگونگی ظاهر بزرگان صوفیه، شغل‌ها، نوع پوشش‌ها، اعضای بدن و غذا یا طعام» در بطن اقوال بیشترین نشانه و نمونه را دارا بودند. چنانچه در اقوال و حکایت‌های به‌جامانده از خرقانی با نام اشخاصی مثل ابراهیم زاهد، شبلی، بویزید، احمد حرب و ... مواجه می‌شویم که هر کدام در عرفان اسلامی جایگاه والایی دارند و ذکر نامشان به همراه حکایتی که از او نقل می‌شود تصویری از ظاهر فیزیکی و پوشش صوفی‌مآبانه‌شان در ذهن ایجاد می‌کند. «بویزید پوستین داده بود تا بدوزند. آن شخص بدوخت...» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۱۰). اشاره به اشخاص غیرمشخص مثل «یکی، جمعی، خلق، مردی، کسی، پسری و ...» نیز در بافت اقوال و با نشانه‌ای از ظاهر فیزیکی گوینده، ایجادکننده ارتباط است. «یکی پیش بویزید درآمد و تسبیحی به دست...» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۱۶). ذکر نام مشاغلی مثل حَلّاق (آرایشگر، سلمانی) و غَسّال در ضمن اقوال و حکایات، ناخودآگاه تصویری از ظاهر صاحب شغل در ذهن خواننده ایجاد می‌شود: «شبلی... نزدیک حَلّاقی شد، وی را دید... جامه نیکو پوشیده...» (همان: ۱۰۷). «غَسّال وی را بر تخته خوابانید خواست تا وی را استنجا کند» (همان، ۱۱۹). همچنین نام پوشش‌هایی مثل جامه، رخت کاله؛ پوشش‌های مذهبی - آیینی مثل «تسبیح، جای‌نماز، مصلی، خِرَقه، مُرَقَّع، کفن، زنار»؛ پوشش‌های منزل مثل «پلاس، بوری، سفره، خوان، بالین، گلیم» بیشترین بسامد را بخصوص در نورالعلوم داشتند که نشانی از زندگی ساده و بی‌آلایش مردم، به ویژه متصوّفه هم‌عصر خرقانی و همچنین خود اوست. «احمد حرب به نزدیک بویزید جای نماز فرستاد» (همان، ۱۱۱). همانطور که بیان شد ظاهر فیزیکی همان اعضای بدن است که در مواقعی نام برده شده که از خرقانی یا عارفی دیگر درباره تصوف یا ویژگی مؤمن راستین و یا عبادت واقعی سؤال شده است و پاسخ آنها با بیان صفتی یا ویژگی‌ای از اعضای بدن همراه شده است.

شیخ گفت: پیوسته باید که از اندام مؤمن یکی به خداوند، جلّ جلاله، مشغول باشد یا به دل او را یاد می‌کند یا به زبان ذکر او همی‌گوید. یا به چشم دیدار وی می‌بیند. یا به دست سخاوت می‌کند، یا به قدم زیارت مردان همی‌رود، و یا به سر خدمت مؤمنان همی‌کند (همان، ۷۸).

«دل، دست، قدم، زبان، تن، سر و گردن» در اقوال بیشترین حضور را دارند که به خصوص در اقوال شیخ خرقانی به جایگاه وسیله‌ی ارتباط با خداوند می‌رسند. یکی دیگر از ظواهر فیزیکی زندگی انسان غذا است و روشن است که انسان‌ها برای زندگی و تداوم آن، نیازمند خوراکند. از آنجایی که انسان برای تهیه غذا به محیط زندگی خود وابسته است، هر نوع غذا به تنهایی حاوی اطلاعات بسیاری درباره‌ی محیط زندگی و فرهنگ و شیوه زندگی مصرف‌کننده‌هایش است. در یکی از حکایت‌های مربوط به خرقانی در متون عرفانی و در بیان کرامت‌های او، از رسیدن مهمان و وجود تنها سه مَن آرد جو در خانه سخن می‌رود که با نیروی عرفانی شیخ، از این مقدار اندک آرد، هفتاد کس نان می‌خورند ولی تمام نمی‌شود. تا همین بخش، تصویری از زندگی بسیار ساده و فقیرانه شیخ در ذهن مخاطب ایجاد می‌شود به خصوص وقتی به ناراحتی همسر شیخ هم اشاره می‌کند که به خاطر نبود نان و غذای کافی در منزل، برای میهمانان است (ر.ک. به خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۲). مواردی هم در نورالعلوم و متون دیگر مثل تذکرةالاولیا یافت شد که هر کدام نشانه‌ای از ظواهر زندگی هستند. در دو حکایت از «اسپ» نام برده می‌شود که مرکب شیخ‌الإسلام و سلطان محمود بودند و در هر دو مورد نشان‌دهنده مقام بالا و خاص آنان است. در حکایت دیدار سلطان محمود با خرقانی، او بدره‌ای طلا به شیخ پیش‌کش می‌کند که نشان‌دهنده موقعیت و تمکن مالی سلطان است ولی شیخ نمی‌پذیرد و در عوض پیراهن خود، یعنی تنها دارایی مادی را که دارد، به او هدیه می‌دهد. در حکایت دیگری ابوعلی سینا و همراهانش وقتی به دیدار شیخ می‌شتابند، در مسیر او را درحالی که باروری سوختنی به همراه دارد می‌بینند. «باروری سوختنی»، پشته‌ای از گون و گیاهان بیابانی است که روستاییان برای افروختن آتش از آن استفاده می‌کنند. این مورد نیز نشان‌دهنده ساده‌زیستی این عارف روستایی است (ر.ک. به همان، ۱۲۰-۱۲۵).

۲.۴ اشاره و حرکت

این مؤلفه به بررسی حرکت دست، حالت بدن، تنه و حرکات بدنی مثل قدم‌زدن می‌پردازد که به آن زبان بدن می‌گویند. مطالعه‌ی جنبه‌های ارتباطی اشاره و حرکت بدن را جنبش‌شناسی می‌نامند. در واقع «حرکات رساتر از واژه‌ها حرف می‌زنند نظیر سرتکان دادن، روبوسی، دست دادن، نشستن، برخاستن و...» (مدرسی، ۱۳۹۶: ۳۴۵).

هر اشاره که به وسیله‌ی مثلاً چشم یا لب یا ابرو یا دست صورت می‌گیرد، در ورای ظاهر خاموش و بی‌زبان خود، سخن از مفهومی می‌گوید که برای دیگران کاملاً قابل درک است. به قول اریک فروم: وضع عاطفی خویش و نیز افکار و احساسات گوناگون خود را با حالات قیافه و حرکات و ژست‌ها چنان نشان می‌دهیم که درک آن‌ها توسط دیگران از گوش دادن به کلمات ما دقیق‌تر صورت می‌گیرد (پورنامداریان، ۱۳۹۶: ۵).

مؤلفه غیرکلامی اشاره و حرکت شامل رفتارهای حرکتی سر و رفتارهای حرکتی دست است که در ادامه مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۱.۲.۴ رفتارهای حرکتی سر

سر به عنوان رئیس بدن، اولین عضو بدن است که در برخورد انسان‌ها ارتباط برقرار می‌کند. جواب مثبت، منفی، غم، غرور، تنفر و ... احساساتی است که بدون بیان کلمه‌ای تنها با حرکت خاصی به وسیله سر قابل انتقال به دیگران است. از آنجایی که حرکات چهره را هم که شامل چشم‌ها، ابروها و لب‌ها می‌شود، در واقع می‌توان جزو حرکات سر در نظر گرفت، در این بخش نمونه‌هایی مهم هستند که مشخصاً به سر و حرکت سر اشاره دارد و شامل چهره و اجزای چهره نمی‌شود. مثل: روی کردن، چیزی زیر سر گذاشتن برای راحت خوابیدن، سر به سجده گذاشتن، سر برآوردن. «شیخ روی سوی کوه کرد...» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۹۹). «... تا در زیر سر نهم و بخسبم» (همان: ۱۱۱). «سر به سجده نهاد» (همان: ۱۱۹). «روی به طاعت آریم...» (همان: ۱۲۰). «سر برآورد و برخاست...» (همان: ۱۲۲). «در حال روی بر زمین نهاد» (همان: ۱۲۴). در این نمونه‌ها حرکت سر با ایجاد تصویر، نشانه انجام عبادت و خضوع و فروتنی خرقانی است و به صورت غیرکلامی میان خواننده‌ی اقوال و حکایات و شخصیت خرقانی ارتباط برقرار می‌کند.

۲.۲.۴ رفتارهای حرکتی دست

دست‌ها عضو فعالی از بدن هستند که در برقراری ارتباط چه کلامی و چه غیرکلامی بسیار کارایی دارند. این توانایی در افرادی که قادر به تکلم نیستند به وضوح نمود پیدا می‌کند. در موارد بسیاری هم که انسان‌ها نمی‌خواهند و یا به دلایلی مانند بُعد مسافت نمی‌توانند از کلام استفاده کنند، از دست و حرکت‌های غیرکلامی دست برای این منظور استفاده می‌کنند. این نکته نیز شایان توجه است که آستین قسمتی از پیراهن است که روی دست را می‌پوشاند و کاملاً روشن است که دست انسان آستین لباس را برای اهداف و معانی خاصی به جنبش وامی‌دارد. در اقوال و حکایت‌های مربوط به خرقانی اصطلاحات کنایی بسیاری با «آستین» وجود دارد ترکیباتی مثل: دست در آستین کردن، آستین گشادن، آستین جنباندن، که غیر از دربرداشتن معنایی خاص، همراه با برقراری ارتباط غیرکلامی، نشان‌دهنده شکل و کاربرد آستین لباس در زمان زندگی او نیز است. «بوحامد گفت: نیافتی که بنده نیکوگمان، آن بود که دست در آستین کند و بگیرد آنچه نهاده باشد. شیخ ابوالحسن گفت: تو هم نیافتی، نیکوگمان آن بود که بر وی معاینه بود دستش در آستین نباید کردن» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۰۸). «موسی آستین گشاد، کبوتر درآمد» (همان: ۱۰۸). همچنین حرکات دیگری مثل: دست یکدیگر گرفتن، دست بر سر کسی فرود آوردن، دست زیر خوان بردن، برداشتن و ... هم که به وسیله دست ایجاد می‌شود و هر کدام کاربرد معنایی غیرکلامی خود را دارند. «بویزد گفت: بنده نیک آن بود که هر دو دست وی راست بود یعنی آنچه به هر دو دست کند نیکی بود...» (همان: ۱۱۴). «شیخ دست بیرون کرد و دست بر ریگ و سنگ و خاک زد و به مشت بیفشارد...» (همان: ۱۱۹). «بیا تا دست یکدیگر بگیریم ... بجهیم...» (همان: ۱۲۰). «شیخ برخاست و ایشان را به دست خویش خدمت کرد» (همان: ۱۲۱). دست در زیر خوان می‌کن و نان بیرون می‌آر به شرط آنکه سرپوش برنداری. سرپوش برداشت...» (همان: ۱۲۲). «حلقه در گرفت...» (همان: ۱۲۳). «پسر بیرون فرستاد تا شیخ ابوسعید دست به سر او فرود آورد...» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۷). «آستین بجنبانید» (همان: ۱۲۹). «دست در آستین کرد...» (همان: ۱۳۱).

۳.۴ رفتار چهره و چشم

چشم‌ها، بخش ویژه‌ای از چهره و منبعی بسیار غنی از رموز غیرکلامی به شمار می‌روند. تماس چشمی یا عدم آن می‌تواند مطالب زیادی در مورد احساسات و درونیات فرد منتقل

کند. برخورد یا عدم برخورد نگاه‌ها می‌تواند گویای علاقه و صمیمیت، دوستی، خجالت، بی‌ادبی و ... باشد (سوسمان و دیگران، ۱۳۷۶، ۴۱-۴۲). مطالعه رفتار چشم، تماس چشمی، حرکت چشمی و یا ارتباطات بصری هم نامیده می‌شود. ارتباطات بصری عمدی و غیرعمدی صورت می‌گیرد و هر دو نوع آن، حامل اطلاعات است هرچند تعاملی شکل نگیرد (موناری، ۱۳۸۷: ۷۲). افراد جامعه به رفتارهای چشم در تعاملات روزمره توجه فراوانی دارند، عباراتی چون «با نگاهش به من زل زده بود»، «نگاهش بسیار بی‌شرمانه یا بسیار سنگین بود» حاکی از توجه و دقت به واکنش‌های بصری است. «رفتارهای دیداری در تبادلات ارتباطی، کارکردهای متفاوتی دارند. به طور کلی در فرهنگ‌های گوناگون، اشخاص رفتارهای چشمی خاصی داشته و دنیایی از مفاهیم را در تماس چشمی به یکدیگر منتقل می‌نمایند» (سامووار و دیگران، ۱۳۷۹، ۲۶۶). ارتباط غیرکلامی انسان به وسیله چهره وابسته به حالت تمام اجزای چهره از ابرو و چشم و لب و عضلات صورت است و در واقع جدا کردن حرکت و ارتباط هر عضوی از چهره، از دیگری کار دشواری است. حتی در مواردی که رفتار چهره با واژه‌ای خاص بیان می‌شود در واقعیت تمام اعضای چهره در برقراری این ارتباط سهیم هستند. دراقوال و حکایات خرقانی عباراتی وجود دارد که بر ارتباط غیرکلامی کل چهره دلالت دارند مثل: روی بگشاید، روی به قبله کرد، روی برگرداند. «جلوه کردن عروس را... روی بگشاید...» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۷). برای نمونه‌هایی هم که بر «دیدن» دلالت دارد می‌توان انواعی در نظر گرفت. نوعی از دیدن با عضو چهره یعنی چشم صورت می‌گیرد: «شیخ گفت: نقلست که دل به جایی برسد که نور دل خویش به چشم سر خویش بیند» (همان: ۸۳). «حال چون آمدیم وی را نادیده نگذاریم... تا وی را نبینیم بازنگردیم... نشان خواستند شخصی دیدند که می‌آمد... دیدند سوار شیری بود» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۸۳). نوعی به معنای در خواب دیدن (یا خواب دیدن) است: «محمود شیخ را به خواب دید» (همان: ۱۲۴)؛ و نوعی به معنای با چشم دل دیدن یا دیدن معنوی است: «تا خدای در دل من جز یاد خود نمی‌بیند» (همان: ۸۴).

۱.۳.۴ گریه

گریه نیز از رفتارهای خاص چشم است که به دلیل اینکه کل چهره هم همراه با گریه تغییر کرده و ارتباط غیرکلامی خاصی با بیننده برقرار می‌کند، جزو حرکت‌های چهره شمرده می‌شود. در بررسی اقوال و حکایت‌های خرقانی مواردی وجود دارد که برای گریه‌ها

تفاوت قائل می‌شود تا هر گریه‌ای را نشانه غم نشماریم، هر چند که هر بیننده‌ای از دیدن گریه دیگران، ابتدا نوعی اندوه برایش تداعی می‌شود بدون اینکه کلامی از او بشنود. در بررسی اقوال شیخ خرقانی به انواعی از گریه رسیدیم که عبارتند از: گریه مردان در وصال حق، گریه گناهکاران (خرقانی، ۱۳۹۶: ۷۷)، گریه بندگان خدا در توبه (همان: ۹۹)، گریه زمین، گریه با اشک خونین (همان: ۸۷). دو مورد هم یافت شد که عملی همراه با گریه انجام می‌شود و در مخاطب تأثیری عمیق می‌گذارد. «به استقبال فرستاد. از اسپ فرود آمد. پیاده شد و می‌گریست» (همان: ۱۲۱)، که نوعی گریه از سر شوق را توصیف می‌کند. «بیرون فرستاد تا شیخ ابوسعید دست به سر او فرود آورد... و هم بگریست» (همان: ۱۲۷) که نشانه تأثر شیخ ابوسعید از درخواست مادر کودک برای کشیدن دست تبرک بر سر فرزندش است.

۴.۴ رفتار بدنی

این بخش مربوط به ارتباط غیرکلامی‌ای است که در اثر حرکت یا رفتار کل اعضای بدن با هم ایجاد می‌شود که اغلب در متون ادبی، در درون فعل‌ها یا ترکیب‌ها نمود پیدا می‌کند. برخی از رفتارهای بدنی‌ای که در اقوال و حکایت‌های خرقانی یافت شد، در واقع نشانه نوعی رفتار دینی، عبادتی و طریقتی است مثل: نماز کردن، طاعت کردن، قرآن خواندن، زیارت کردن، عبادت کردن، طواف کردن، طهارت ساختن، به حج رفتن، به نماز رفتن، زنج بستن، استنجا کردن، سلام کردن، طبل زدن در غزات، به کناره‌ای رفتن زاهد و عابد برای عبادت، روی بر زمین نهادن، صدقه دادن، سجاده گستردن، بریدن از غیر خدا (به شکل گوشه‌نشینی)؛ که همه این موارد و موارد مشابه، با قرار گرفتن در بافت جمله یا حکایتی کوتاه است که ارتباط لازم را به شکل غیرکلامی با مخاطب یا خواننده برقرار می‌کنند. مثل: «شیخ گفت: تو نیز همتی بدار تا دو رکعت نماز کنم...» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۷۰)، «... و پس مرگ تو به گور تو زیارت می‌آیند...»، «... دو به من می‌دهی و دو باز می‌گیری، یعنی به تن طاعت می‌کنی و به زبان قرآن می‌خوانی» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۹۵). «گفتم: ای نفس نماز کن گفت: نتوانم. برخاستم و خود را زنج بستم و گفتم: مرده‌ای تو» (همان: ۱۰۸). رفتار پا یا قدم هم به معنی حرکت در مسیر عرفان، نمونه‌هایی دارد مثل: قدم مردان، رفتن (سیر و سلوک)، بر پی او مردان خیزند، بدر آمدن؛ و هم در معنای حرکت عضوی از بدن مثل: آمدن، ایستادن، برخاستن، بر کوه شدن، رفتن؛ که در اثر همنشینی با دیگر اجزای کلام غیر از

معنای ظاهری نوعی ارتباط غیرکلامی نیز ایجاد می‌کند: «پرسیدند از قدم مردان. گفت: اول قدم آن است که گویند: خدای و دیگر نه...» (همان: ۷۲). «قدر رفتن نیک بشناسید، هر که قدر رفتن نیک نشناسد صحبت با هر که دارد باکی ندارد» (همان: ۱۰۵). نمونه‌هایی از حرکت‌های بدنی وجود دارد که در واقع رفتاری عادی است ولی با دقت نظر در کل حکایت یا عبارت، به ارتباط غیرکلامی نهفته در معنای آن می‌توان پی برد مثل: برداشتن، به کناره‌ای شدن، نشستن، به زانو نشستن، سربرآوردن، بوسه بر دست شیخ دادن، بند نهادن، در گشادن، در کوفتن و ... : «و در بکوفت، من نیز درش بگشادم و در هوا شد. گفت: ای جوانمرد، آنکه در هوا می‌پرد از این نفس فریاد می‌کند، ما که اینجا نشسته‌ایم چه باید...؟». «بگویند: در آی. تا به چه ایستاده‌ای؟» (همان: ۱۰۵).

وی را دید بر کرسی نشسته و جامه نیک پوشیده و شاگردان موی می‌تراشیدند. شبلی آنجا شد و سلام کرد، گفت: ای استاد، از برای خدای این موی مرا تراش. استاد از کرسی فرود آمد و شیخ را موی تراشید... (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۰۷).

«گفت: یا شیخ، ملائکه ابلیس را بر سر کوی تو می‌زنند» (همان: ۱۰۹). «گفت: من بدر آمدم وی را در کنار گرفتم و در خانه خود بردم... به زانو نشسته» (همان: ۱۱۴).

۵.۴ ارتباط‌های آوایی

ارتباط‌های آوایی جنبه‌های گوناگون صدا هنگام ارتباط است که کلیه نشانه‌های آوایی را شامل می‌شود و رفتارهای آوایی نیز نام دارد. بیشترین اهمیت رفتارهای آوایی، به عنوان یکی از کانال‌های ارتباط غیرکلامی، در تأثیرگذاری بر روی ادراک پیام‌های کلامی است (ریچموند و مک‌کروسکی، ۱۳۸۸: ۲۴۱-۲۳۵). کیفیت و حالت صدا شامل بلندی، کوتاهی، تیزی و غیره که معمولاً برداشت‌های ویژه‌ای از آنها می‌شود نیز، از جنبه‌های ارتباط غیرکلامی است که حاوی نشانه‌هایی برای مخاطبان هستند (ریچموند و مک‌کروسکی، ۱۳۸۸: ۲۳۸). همچنین لحن صدا نیز، حاوی نشانه‌های ارتباطی بسیاری است که هیجان‌های درونی به واسطه آن مشخص می‌گردد (ریچموند و مک‌کروسکی، ۱۳۸۸: ۲۳۹). تمام اقوال به‌جامانده از خرقانی باعث ایجاد ارتباط آوایی است که یا مستقیماً از طرف خود او جهت انتقال آموزه‌های دینی و عرفانی صورت گرفته یا از طریق نقل قول فرزندان و مریدانش برای انتقال آموزه‌های استاد خود به نسل‌های بعدی است، چنانچه در میراث عرفانی مکتوب او این جمله دایم تکرار می‌شود: «شیخ گفت» و بعد از آن صدای

شیخ ابوالحسن، در ضمن خوانش سخنانش در ضمیر خواننده و مخاطب، ناخودآگاه شنیده می‌شود که یا با خداوند هم‌کلام شده، یا با هاتفی از عالم غیب سخن می‌گوید، یا به پرسش مریدی پاسخی عرفانی می‌دهد، یا دربارهٔ تصوف و ایمان و اعمال دینی سخن می‌گوید و یا در میان حکایتی عبارتی عرفانی از او شنیده می‌شود. فعل «گفت» بیشترین تکرار و بسامد کاربردی را در جهت ایجاد ارتباط آوایی دارد. بعد از این فعل، مشتقات آن و ترکیب‌هایی که در معنای این فعل هستند مثل: «می‌گوید، گوید، گفته‌اند، بگوید، بگفتمی، سؤال کرد، سخن گفت، سخن مگوی». در برقراری این ارتباط، گوش و زبان بیشتر از دیگر اعضای بدن فعالیت دارند و در نورالعلوم و سایر متون منشور عرفانی کاربرد ترکیبات «سخن گفتن، سخن شنیدن و شنونده» این موضوع را بیشتر نمایان می‌کند. در مواردی با استفاده از «ندا» مخاطب را به برقراری ارتباط آوایی فرامی‌خواند مثل: ای استاد، ای نفس، یا موسی؛ و گاهی با پرسش یا نقش پرسشگر یا دعاکننده مثل: پرسیدند، سؤال کرد، پرسد، سائل. در بررسی متون منشور عرفانی مورد تحقیق، ویژگی‌های دیگری که باعث برقراری ارتباط آوایی می‌شود مثل لهجه، لحن، زمزمه‌ها، بلندی و زیر و بمی آهنگ صدا، سکوت و ضریب سخن‌گویی نیز نمونه‌هایی دارد.

لهجه: از اقوال به جا مانده از شیخ ابوالحسن خرقانی اینگونه برمی‌آید که «او لهجه خاصی داشته که امروز نشانه‌های اندکی از آن باقی است» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۱: ص ۲۳). همین ویژگی هم باعث می‌شود نسخه‌های قدیمی‌تر و به زمان شیخ نزدیک‌تر را راحت‌تر تشخیص داد. مانند: «زاهد زهد برداشت و به کناره‌ای رفت و با آنش خوش است، عابد عبادت برداشت و با آنش خوش است. شو هم اندوه بردار تا با خدایت خوش بود» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۰۱).

لحن: لحن ویژگی خاصی است که در صدا و نحوه بیان شخص برای مخاطب قابل تشخیص است. این ویژگی و انواع آن در حین مطالعه اقوال قابل تشخیص است مثل: لحن مؤدبانه، دوستانه، متواضعانه، توییخی، عصبی، سرزنشی، درخواستی، دعایی و ... «شیخ در حجره شد و عیال را گفت: تو چه دانی که چگونه عزیزی رسیدند؟» (همان: ۱۲۲) لحن سخن شیخ سرزنشی است. در «عمی گفت: اگر با کسی بگویی با تو خصمی کنم» (همان: ۱۱۹) عمی با لحنش مخاطب را تهدید می‌کند. در «عمی گفت: ای شیخ، ترا طعام از کجاست؟» (همان: ۱۱۹) لحن پرسشی از سیاق جمله قابل تشخیص است. در حکایت به زیارت شیخ رفتن بوعلی سینا، آنجا که «اهل وی از پس پرده آواز داد که وی حاضر نیست،

به صحرا شده است، و دریغ این سفر شما اگر از بهر وی آمدیت» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۰) در لحن همسر شیخ تمسخر و سرزنش موج می‌زند. در همین حکایت بعد از سخنان همسر شیخ همراهان ابوعلی سینا با لحن ناامیدانه «گفتند: بازگردیم حال وی عیال وی نکو داند» (همان: ۱۲۰). در حکایت ابوسعید و مریدانش، «بوسعید گفت: هیچ دانیت این چه حالتست؟ گفتند: شیخ داند. گفت: خرقانی ما را استغفار می‌فرماید» (همان: ۱۲۳) لحن ابوسعید امیدوارانه است. در حکایت دیدار سلطان محمود و خرقانی، «سلطان محمود کسی فرستاد که این زاهد را بگوئیت... و اگر تأملی کند برخوانیت: اطیعوا الله و...» (همان: ۱۲۳)، لحن سلطان محمود دستوری است که ناشی از احساس قدرت و مقام سلطانی او است. گاهی شیخ مریدانش را با لحنی عصبانی مخاطب قرار می‌دهد که «مریدان را بانگ بزد گفت: خاموش باشیت» (همان: ۱۲۵). لحن درخواستی بیشتر در جملات مردم عامی که به قدرت روحانی شیخ اعتقاد داشتند و برای التماس دعا به او مراجعه می‌کردند، دریافت می‌شود: «گفت ای شیخ همتی در کار من کن که مردی امی‌ام» (همان: ۱۲۶). خرقانی در میان صوفیه و عرفا جایگاه ویژه‌ای داشته به طوری که حتی بزرگانی مانند ابوسعید ابوالخیر همیشه با لحنی مآدبانانه با او هم‌کلام شده‌اند: «پس گفت: ای بوسعید سخنی بگوی. گفت: ادب نبود در این حضرت فصاحت نمودن» (همان: ۱۲۷).

زمزمه: این جنبه از ارتباط آوایی در گفتگوی با خود در خلوت: «گفتم: ای نفس نماز کن. گفت نتوانم» (همان: ۱۰۸) و «جمعی از مریدان ابوسعید با خود اندیشه کردند که...» (همان: ۱۳۱)؛ دعا و گفتگو با خدا: «ذکری پدید آمد خوش، آن ذکر در حلق گرفتیم» (همان: ۱۱۲) و «گفتی: ای خدای تا از خدمت تو فارغ نشوم تن را بهره ندهم» (همان: ۱۳۰)؛ و در گوش کسی آهسته سخن گفتن: «شیخ آهسته در گوش ترسا می‌گوید که: به من ده که خادمان امین باشند» (همان: ۱۲۱)، نمود پیدا می‌کند.

بلندی و زیر و بمی آهنگ صدا: بلند صدا کردن در نحوه بیان جملات، هنگام درخواست چیزی یا انجام کاری مشهود است: «گفت: ای استاد، از بهر خدای این موی من تراش» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۱۴)، «سائلی بیامد و چیزی خواست...» (همان: ۱۰۷)، «بگوید: در آی. تا به چه ایستاده‌ای؟» (همان: ۱۰۰). گفتگو با خدا اگر به صورت درونی باشد صدایی مادی و قابل شنیدن ندارد و اگر در دعا باشد بیشتر به صورت صدایی بسیار پایین و نامفهوم است: «مرا از من پرسد درخواست کنم که: خداوندا مرا از خود پرس و از یکی‌ای خود پرس» (همان: ۸۷). در رساله قشیریه آمده: «گفت لاإله إلا الله از درون دل و محمدرسول الله

از بن گوش [گوییم] و هر که اندر ظاهر این لفظ نگرد پندارد که شریعت خوار داشته است ولیکن...» (قشیری، ۱۳۸۸: ۴۲۵) این مورد هم ذکر درونی و قلبی است. در برخی از اقوال، از صدایی هم سخن رفته که به گوش انسان عادی قابل شنیدن نیست ولی برای اینکه خواننده درکی از این نوع صدا داشته باشد در قالب توصیفات مادی و زمینی بیان شده‌اند: «و ملائکه در آسمانها در فرع افتند» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۸۳) روشن است که صدای فرع فرشتگان به گوش انسان عادی شنیده نمی‌شود. «گفت نالندگان کسانی‌اند که زخم خوردند و هر که زخم خورد جراحتش مرهم نپذیرد» (همان: ۷۲) که منظور کسانی است که زخم عشق الهی خورده است. «شیخ گفت: از بسیار جانها آواز ماتم برآید و از بعضی آواز دف. هر چند در دل خود می‌نگرم همه آواز ماتم می‌برآید» (همان: ۱۰۰). همچنین از بافت کلام در برخی حکایات دریافت می‌شود که گفتگو با اهل خانه با صدایی آرام صورت می‌گیرد به طوری که نامحرم نشنود: «در خانه شد و با زن گفت: بُزک بکشیم...» (همان: ۱۱۴). برخی صداها هم به صورت فریاد و خروش است: «بویزد گفت: تن را بانگ بر زدمی گفتی: لا و لاکرامه یا مأوی کل سر ربی...» (همان: ۱۱۵). «ترسا در خروش آمد و می‌گفت: اشهد أن لا اله الا الله و اشهد أن محمدا عبده و رسوله» (همان: ۱۱۹).

سکوت: در برخی اقوال دعوت به سکوت که از سنت‌های اهل عرفان و تصوف است از ساختار کلام و افعال امر و نهی دریافت می‌شود: «شیخ گفت: سخن مگوی تا شنونده خدای را ندانی و سخن مشنو تا که رساننده به گوش خدای را ندانی» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۷۷). در کشف‌المحجوب در حکایت دیدار شیخ ابوسعید با شیخ خرقانی، شیخ ابوسعید در برابرش سکوت می‌کند که نشان‌دهنده رعایت ادب است: «چون شیخ به حضرت وی رسید نیز هیچ سخن نگفت، مستمع بود و بجز جواب سخن وی باز نداد... و گفت: از یک بحر یک عبارت‌کننده بس» (هجویری، ۱۳۸۹: ۲۴۸).

ضرب سخن‌گویی: تعداد واژه‌هایی است که شخص در هر گفتگو به کار می‌برد. بیشترین ضرب سخن‌گویی در میراث عرفانی مکتوب خرقانی مربوط به گفتگوی شیخ با خداوند، گفتگو با سلطان محمود و گفتگو با شیخ الإسلام است.

۶.۴ ارتباط‌های بساوایی (حس لامسه)

ارتباط بساوشی نخستین و شاید بنیادی‌ترین شکل ارتباطات محسوب می‌شود. ابتدایی‌ترین اشکال زندگی برای تعامل با محیط اطرافشان منحصرأ به لمس کردن متکی بودند. امروزه

نیز انسان‌ها به همان اندازه اولین و شاید مهم‌ترین شکل تعامل با انسان‌های دیگر، هنوز به حساسیت بساوشی متکی هستند. مثلاً آدمی با نوازش مادر، آرام شده و احساس امنیت می‌کند (ریچموند و مک‌کروسکی، ۱۳۸۸، ۲۹۷). در بسیاری جوامع، تماس بدنی نشانه علاقه و پذیرش است. خودداری از لمس کردن، مجموعه‌ای از احساسات منفی مثل رنجش و بدگمانی را انتقال می‌دهد (ریچموند و مک‌کروسکی، ۱۳۸۸، ۲۹۹). در حکایات منقول از شیخ خرقانی در متون منثور عرفانی نمونه‌های این مقوله اندک است ولی به شکل غیرکلامی معانی متفاوتی را القا می‌کند: «بیا تا دست یکدیگر بگیریم و زیر درخت بجهیم» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۰)، از ساختار و لحن جمله نوعی لمس از سر دوستی و صمیمانه دریافت می‌شود. در قسمتی از حکایت دیدار بوسعید با خرقانی می‌خوانیم: «بوسعید سر بر آورد و برخاست، بوسعید بر دست شیخ بوسه داد شیخ سه بار دست خویش بر جنبانید» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۰). «بوسه بر دست زدن» عملی ست اجتماعی که نشانه رعایت ادب نیز است. گاهی هم سخن از تماس بدنی‌ای است که به منزله تهاجم یا تجاوز به حریم شخصی اوست: «مرا روزی به سجاده شیخ ابوالحسن خرقانی انگشت پایم درمانده بود و من استغفار نکرده بودم» (همان: ۱۲۵). برخی اشخاص به سبب شغل و حرفه‌ای که بر عهده دارند می‌توانند با دیگران تماس بدنی داشته باشند مثل پزشکان. در نورالعلوم می‌بینیم که کسی که شغل حکومتی دارد می‌تواند دست دیگران را بگیرد و ببندد یا باز کند: «شیخ الاسلام را دستها گشاد: یعنی مأمور بازداشت» (همان: ۱۲۵). در حکایتی از نورالعلوم هم همسر خرقانی فرزند را به نزد بوسعید می‌فرست: «عیال شیخ ابوالحسن فرزندی بیرون فرستاد تا شیخ ابوسعید دست به سر او فرود آورد»، «هم تو ای شیخ دست بر سر ما فرود آر...» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۷) که این لمس و تماس بدنی به جهت تبرک جستن و احساس احترام بسیار است و از نوعی فرهنگ دینی و اعتقادی ناشی می‌شود. گاهی هم تماس بدنی برای متوسل شدن یا درخواست دعا صورت می‌گیرد که این مورد نیز ریشه فرهنگی دارد: «شیخ گفت: خداوند بر دل من ندا کرد که: بنده من اینها که در تو می‌مالند...» (همان: ۹۵) یعنی متوسل می‌شوند. «بوسعید حلقه در گرفت» (همان: ۱۲۳).

۷.۴ محیط و مکان

منظور از ارتباط‌های مکانی، در واقع محیط و فضایی است که زمینه رخداد بسیاری از وقایع است. پیوستگی عناصر مکانی با موضوع و ایجاد محیط مناسب برای وقوع بسیاری از

ارتباط‌ها و رویدادها بسیار مهم است. بنابراین در نظر گرفتن مکان بروز حوادث و انجام مکالمات، در پی بردن به معنای مورد نظر مؤلف و راهیابی به معنای متن بسیار مهم است (محققان، ۱۳۹۴: ۱۴۶). مکان‌های ذکر شده در اقوال و حکایات را می‌توان از وجهی به مکان‌های رسمی مثل «مسجد، کعبه، خانقاه و ...»، و مکان‌های غیررسمی مثل «خانه، سرای، حجره، دشت، زمین و ...» تقسیم کرد. به نظر می‌آید این تقسیم‌بندی بسیار کلی است چرا که نقش مکان و محیط را در برقراری ارتباط غیرکلامی به خوبی روشن نمی‌سازد. از این روی پژوهشگران تقسیم‌بندی دیگری را برای این مقوله با توجه به نمونه‌های یافت شده در نظر گرفتند. مکان‌های مقدس دینی، عقیدتی و اسطوره‌ای مثل مسجد، بهشت، صومعه، منبر، محراب، صف نعال، خانقاه، کوه قاف و ... به عنوان مثال در «و اگر آنچه به مصطفی علیه‌السلام درآمد، اگر بر کوه قاف درآمدی کوه پاره‌پاره شدی» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۷۲)، «کوه قاف» در اساطیر و فرهنگ ایرانی کوهی بسیار بلند و جایگاه سیمرغ است و نماد استواری و خدشه‌ناپذیری. اسامی شهرهایی مثل: «مکه، شام، بغداد، سمنان، بلخ، خرقان، خراسان و ...» و اسامی مکان‌های جغرافیایی مثل «زمین، از مشرق تا مغرب، کوه، دشت، صحرا، بادیه» باعث ایجاد ارتباط با محیط و جغرافیای عصر خرقانی می‌شود و همچنین محدوده‌ای را که خرقانی و اشخاص مرتبط با او، در آن زیست داشتند برای خواننده مشخص می‌کند مثل: «ترا در مکه دیدم...» (همان: ۱۱۰)؛ «چون به میهنه رسیدیم...» (همان: ۱۲۰)؛ «شیخ روی سوی کوه کرد...» (همان: ۹۹). اسامی مکان‌های شخصی مثل: خانه، سرای، حمام، حجره، غرفه، پیشگاه، و اسامی مکان‌های عمومی مثل: بر سر کوی، کشتی، باغ، که به نوعی، فرهنگ ارتباطات خصوصی و خانوادگی و همچنین تعاملات اجتماعی جامعه عصر خرقانی را نشان می‌دهند. مثلاً در «گفت: ملائکه ابلیس را بر سر کوی تو می‌زنند. بویزد گفت: مسکین بر سر کوی من چه کار داشت؟» (همان: ۱۰۹)، «بر سر کوی» هم نشانه این است که همواره ابلیس در مسیر سیر سالک به سوی خداوند کمین کرده است و حتی عارف واصل هم از این خطر در امان نیست. همچنین واژه‌ی «کوی» یکی از تقسیمات مکانی درون روستاها و شهرهاست که محل عبور و مرور اشخاص است و عمومی. از طرفی چون امروزه هم کاربرد معنایی دارد، قبل از درک معنای اصطلاحی عرفانی، تصویری از محل عمومی عبور و مرور به ذهن متبادر می‌شود که با آن آشنا هستیم. ترکیب‌های مکانی مجهول مثل: «هرکجا، آنجا، اینجا، به جایی، به هر جانب، جایگاهی»، در

موقعیتی به کار رفته‌اند که یا محدوده و مکان مهم نیست یا کاملاً مشخص و قابل قیاس نیست: «تو هنوز بدان جایگاهی که از مخلوق می‌ترسی؟» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۰۸).

۸.۴ زمان

توجه به زمان نیز، حامل پیام‌های قوی و مهمی است. در برخی فرهنگ‌ها، زمان بسیار اهمیت دارد و واکنش‌های مردمانشان نسبت به زمان، حاوی پیام‌های ارتباطی غیرکلامی بسیاری است. گفته شده که زمان، حرف می‌زند و فریادهای زمان، بیانات حقیقی‌تری است (ریچموند و مک‌کروسکی، ۱۳۸۸، ۹۹). به همین دلیل مطالعه زمان و ارتباطات نیز، نقش مهمی در بازخوانی ارتباطات غیرکلامی ایفا می‌نماید. بررسی انواع زمان‌های موجود، نحوه بهره‌گیری از زمان، رفتار زمان با ما یا نحوه واکنش ما به زمان و ...، مسائل بی‌شماری را مشخص می‌کند؛ مسائلی همانند زمان، بیان‌کننده موقعیت اجتماعی ما نسبت به دیگران است. زمان، بیانگر میزان علاقه به افراد یا اشیاء است. نحوه واکنش افراد به زمان، نشان‌دهنده تربیت فرهنگی و ویژگی‌های روان‌شناختی آن‌هاست (ریچموند و مک‌کروسکی، ۱۳۸۸، ۳۷۹-۳۷۷). زمان هم مانند مکان در اقوال خرقانی حضوری فعال دارد و برای نشان دادن پایداری در مسیر عرفان و صبر در ریاضت، بیشترین ارتباط غیرکلامی را برقرار می‌کند. با توجه به نمونه‌های استخراج شده از متن اقوال، می‌توان تا حدودی برای عنصر زمان انواعی از نظر نوع ارتباط غیرکلامی که ایجاد می‌کند قائل شد. ترکیباتی مثل «دیگر روز بامداد، شبی، روزی، آن سال» را در گروه «زمان‌های غیر رسمی و نامشخص» می‌توان در نظر گرفت مثل: «وقتی موسی علیه‌السلام در مقام مناجات بود» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۰۸). «شبی از شبها...» (همان: ۱۳۰). واژه‌ها و ترکیباتی مثل «آدینه، بهار، رمضان، قیامت، نماز خفتن» نمایانده «زمان‌های رسمی اجتماعی و دینی» هستند مثل: «شیخ گفت: مؤمن روزش همه آدینه بود و ماهش همه ماه رمضان بود» (همان: ۷۱). همچنین ترکیباتی مثل «چهل روز، یک هفته، چهل سال» هم وجود دارد که زمان‌هایی با عدد مشخص هستند ولی از نظر طول زمان معنای نامشخصی دارند. مثل: «گفتم: الهی، پنجاه سالست تا در محبت توام...» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۸۷) که عدد پنجاه مشخص است ولی اینکه آیا دقیقاً پنجاه سال است که اینگونه است مشخص نیست. در چنین جملاتی القای مدت طولانی عملی به طور غیرکلامی است که با مخاطب ارتباط برقرار می‌کند و تحسین او را برمی‌انگیزد.

۹.۴ خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها

همانطور که در بخش مؤلفه ظواهر گفتیم از عوامل دیگری که می‌تواند در ارتباطات میان فردی نقشی مهم داشته باشد و پیامی خاص را منتقل کند خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها هستند. به دلیل اهمیت طعام و نوع آن در فرهنگ صوفیه و وجود اقوال فراوان از خرقانی در این زمینه، به طور مستقل آن را مورد تدقیق قرار می‌دهیم. در فرهنگ دین مبین اسلام، توجه به حلال بودن طعام از خوردنی و نوشیدنی، یکی از آموزه‌های دین اسلام است که در مبانی اعتقادی تصوف و عرفان اسلامی نیز بسیار مهم و مورد توجه است. در اقوال خرقانی از لقمه حرام و اثرات آن سخن به میان آمده که همراه با تصویری که کلام ایجاد کرده به صورت غیرکلامی نیز، هشدار لازم برای دوری از لقمه حرام به مخاطب القا شده است. «شیخ مرید را پرسید: که هرگز زهر خورده‌ای؟ گفت: نی، هر که زهر خورد بمیرد. گفت پس تو هرگز حلال نخورده باشی، که هر که نان خورد چنان نداند که زهر می‌خورد حلال نخورده باشد»؛ «گفت که: مشغولی دل از سه چیز خیزد: از گوش و چشم و لقمه. ... و لقمه حرام دل را بیالاید و وسواس پدید آید» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۶۹). در حکایت دیدار سلطان محمود و شیخ ابوالحسن، شیخ به صورت عملی و بدون کلام، با دادن نان جوین و آب به سلطان محمود و اثبات عدم توانایی او در خوردن این طعام حلال، به او گوشزد کرد که مال سلطان شبهه‌ناک است. از جمله‌ی کراماتی که از شیخ در اقوال به جامانده، تشخیص طعام حرام یا شبهه‌ناک از حلال است. مثل: «شبی از شبها خادمه ترشی ساخته بود و در آن چگندر کرده... شیخ گفت: از این طعام تاریکی می‌آید» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۳۰). در موردی هم وضعیت طالبان معرفت حق به تشنگانی که به آب نیاز دارند تشبیه شده است که آوردن این تشبیه به صورت غیرکلامی درک حالت طالبان معرفت حق را برای مخاطب ملموس‌تر می‌کند چرا که هر انسانی به نوبه خود به آب نیاز دارد و تشنگی شدید را نیز تجربه کرده است (ر.ک. به خرقانی، ۱۳۹۶: ۷۲). یکی از زیباترین تعبیرات در اقوال خرقانی استفاده از ارتباط غیرکلامی طعام در عبارتی است که در آن سخن را به غذایی تشبیه کرده که در دیگ دل پخته می‌شود و به وسیله کفگیر زبان رو می‌آید: «دل دیگ است و زبان کفگیر، هر چه در دیگ باشد به کفگیر همان برآید» (همان: ۷۳). از ویژگی‌های خاص شیخ پرداختن به غذا بعد از انجام فرایض دینی و الهی بوده است و حتی در کودکی نیز بر روزه داشتن اهتمام داشته است: «در خردی مادر و پدر او را نان دادی و به صحرا فرستادی روزه داشتی و نان صدقه دادی و روزه گشادی» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۱۹). همچنین از جمله کراماتی که از شیخ

نقل شده آگاهی بر ضمیر مریدان و مهمانانی است که به دیدار او می‌شتافتند که در چند مورد طعامی خاص را آرزو داشتند که شیخ برایشان حاضر می‌کند. «شیخ ما را انگور سیاه سپید دهد. دست در آستین کرد و نان گرم و دو خوشه انگور یکی سپید و یکی سیاه پیش ایشان نهاد» (همان: ۱۳۱). از آموزه‌های عرفانی شیخ بی‌توجهی به خواسته‌های نفسانی با عدم پرداختن به طعام است: «چهل سالست تا نفسم شربتی دوغ ترش می‌خواهد یا دمی آب سرد، نداده‌ام» (همان: ۱۲۶). شایان ذکر است که توجه به این مقوله خود به تنهایی و به طور غیرکلامی باعث ارتباط فرهنگ زندگی و غذایی مردمان زمان حیات شیخ با مخاطب حال است. نام تعداد بسیاری از غذاها، میوه‌ها و نوشیدنی‌های رایج در زندگی مردم عادی آن زمان در میان این اقوال آمده است مثل: پنیر، نان جو، کلیچه، روغن، گندم، کاسه آبکامه، حلوا، ترشی، چکندر، انگور، امرو، انجیر، شربت، آب سرد، دوغ ترش و ... «وقتی به خانه درآمد طبقی امرو دید...» (همان: ۱۱۰). «پاره‌ای پنیر می‌داشت پیش مهمان آورد...» (همان: ۱۱۴).

۱۰.۴ موسیقی و پایکوبی

در علم ارتباطات «اغلب موسیقی را ابزاری برای برانگیختن عواطف می‌دانند، موسیقی باید شنونده یا تماشاگر را به زندگی نهان و نادیدنی شخصیت‌ها و شرایط زندگی آن‌ها رهنمون کند» (رایبگر، ۱۳۸۳: ۳۸۱) یعنی به گونه‌ای ارتباط غیرکلامی با مخاطب ایجاد کند. در تصوف

نظراً حالت جذبه و اشراق و از خویش رفتن و فنا امری غیرارادی است که اختیار عارف تأثیری در ظهور آن ندارد، ولی بزرگان صوفیه از همان دوره‌های قدیم به این نکته پی بردند که اضافه بر استمداد صوفی و علل و مقدماتی که او را برای منجذب شدن قابل می‌سازد، وسایل عملی دیگری که به اختیار و اراده سالک است نیز برای ظهور حال فنا مؤثر است. بلکه برای پیدا شدن «حال» و «وجد»، عامل بسیار قوی محسوب است از جمله موسیقی و آواز خواندن و رقص که همه آن‌ها تحت عنوان «سماع» درمی‌آید (غنی، ۱۳۹۳: ۳۴۱ و ۳۴۲).

به نظر می‌رسد یکی از اهداف بزرگانی که سماع را بر خلاف متشرعین نه تنها گناه نمی‌دانستند بلکه از راه‌های وصل به حالت وجد می‌دانستند، برقراری نوعی ارتباط غیرکلامی برای جذب مخاطبانی بوده که تصوف را انکار می‌کردند. زیرا اعتقاد داشتند که

انسان تنها از راه چشم به عظمت الهی پی نمی‌برد بلکه از راه گوش و شنیدن نغمه موزونی از حمد و ثنای الهی نیز ممکن است مجذوب خداوند شود. از اقوال و احوال خرقانی به نظر می‌رسد «بر خلاف ابوسعید که سماع و قول و رقص در تعلیم او نقش مهم داشت، وی در باب رقص و سماع تأمل و تا حدی از آن امور اجتناب داشت و با کراهیت بدانها رخصت می‌داد» (زرین‌کوب، ۱۳۹۸: ۶۰). «شیخ گفت: درویش آن بود که حرکت و سکونش نبود، و اندوه و شادیش نبود، درویش این بود» (خرقانی، ۱۳۹۶: ۶۹)؛ «پرسیدند در رقص. گفت: رقص کار کسی باشد که پای بر زمین زند تا ثری بیند و آستین بر هوا اندازد عرش بیند و هرچه جز این باشد آب ابویزید و شبلی برده باشد» (همان: ۷۱)؛

چون از طعام فارغ شدند بوسعید گفت: دستوری باشد تا مقریان بیتی بخوانند؟ شیخ گفت: یا اباسعید، مرا پروای این نیست و نبوده‌ست ولكن بر موافقت نیکو بود. پس شیخ گفت: یا ابا سعید مسلم کسی را بود سماع که چون پای بر زمین زند گشاده تا به تحت الثری بیند، و زیر تا به عرش بیند (خرقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۲).

تمامی این اقوال نشان از ساده‌زیستی خرقانی و دوری از تمامی ظواهر دنیوی دارد. این عدم توجه او از دیده خواننده امروزی اقوال او پنهان نمی‌ماند و به نوعی ارتباط غیرکلامی نیز میان‌شان ایجاد می‌شود.

۵. نتیجه‌گیری

از آنجایی که همه انسان‌ها به اهمیت برقراری ارتباط با دیگر انسان‌ها واقف هستند، عرفان اسلامی و بزرگان‌ش هم با وجود توصیه به رازداری در مقابل اغیار، با روش‌های خاص خود با کسانی که نور حق را در وجودشان می‌دیدند، ارتباط برقرار می‌کردند که شیخ ابوالحسن خرقانی نیز از جمله آنان است. با بررسی اقوال او از نظر ارتباط غیرکلامی، می‌توان توانایی او را در برقراری ارتباط غیرکلامی همراه با کلام ساده و بی‌شایه‌اش به خوبی مشاهده کرد. مؤلفه‌ی ظاهر فیزیکی در اشخاص، شغل، پوشش، اعضای بدن، غذا و نمونه‌های دیگر برقرارکننده ارتباط غیرکلامی، مؤلفه‌ی اشاره و حرکت به طور خاص در حرکت دست و سر مثل سر بلند کردن، دست جنبانیدن قابل تقسیم و بررسی بود. مؤلفه‌ی رفتار چهره و چشم در فعل در انواعی مثل روی کردن، دیدن به چشم سر، خواب دیدن، دیدن معنوی نمود پیدا کرد. از رفتار خاص چشم یعنی گریه هم در اقوالش انواعی یافت شد مثل گریه مردان، گریه گناهکاران و ... در بررسی مؤلفه‌ی رفتار بدنی برخی رفتارها

دینی و عبادتی هستند مثل نماز کردن، زنج بستن و رفتار مخصوص پا هم معنای عرفانی دارد و هم معنای رفتار عادی شخص. ارتباط‌های آوایی پر بسامدترین و پرکاربردترین مؤلفه‌ی ارتباطات غیرکلامی در اقوال خرقانی است چرا که اساس نگارش این اقوال در کتاب‌های عرفانی برقراری ارتباط آوایی شیخ با مریدان و سالکان طریقت بوده است. برای انواع این مؤلفه یعنی لهجه، لحن، زمزمه، بلندی و زیری آهنگ صدا، سکوت و ضریب سخن‌گویی نیز نمونه‌های بسیار یافت شد. در بررسی ارتباط بساوایی انواعی مثل دوستانه، مؤدبانه، تهاجمی، حرفه‌ای و ... وجود دارد و نشان از وجود نوعی فرهنگ و حد و حدود در برقراری این نوع ارتباط در میان اهل تصوف است. در بررسی مؤلفه‌ی مکان و محیط، بر اساس نمونه‌های موجود تقسیم‌بندی پیشنهاد شد مبنی بر مکان‌های مقدس و دینی که بیشتر اقوال در این مکان‌ها بیان می‌شود. شهرها، مکان عمومی، شخصی، جغرافیایی و ترکیب‌های مکانی مجهول سایر تقسیم‌بندی را شامل می‌شود. ارتباط مکانی بعد از ارتباط آوایی بیشترین بسامد را در بین مؤلفه‌های ارتباط غیرکلامی در اقوال خرقانی دارد. مؤلفه‌ی زمان هم در بخش‌های زمان‌های رسمی مثل وقت نماز و غیررسمی بررسی شد. خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها هم در بستر اقوال و حکایات حضوری پررنگ داشتند. پرهیز از لقمه حرام، تشخیص لقمه شبه‌دار، بی‌توجهی به خواسته نفس، کم خوردن و کرامات شیخ در حاضر کردن طعام برای میهمانان و مریدان از جمله مواردی بود که در این مؤلفه مشخص شد. در بررسی موسیقی و پایکوبی که در عرفان با نام سماع معروف است و در برخی طریقت‌ها جزو آموزه‌هاست، سه مورد یافت شد که نشان از عقیده خاص شیخ و مراقبت او از عدم انحراف سماع دارد. همه یافته‌ها نشان از در هم‌تنیده بودن آموزه‌های کلامی شیخ خرقانی با آموزه‌های عملی اوست که در بستر ارتباطات غیرکلامی نمود پیدا می‌کند. می‌توان گفت همین امر باعث شهرت او در میان سالکان طریقت از خاص و عام طی قرن‌های متمادی شده است.

پی‌نوشت

۱. ناطق بودن برای انسان یک ویژگی حیاتی است چرا که «قوه نطق در انسان باعث تمایز انسان از سایر موجودات شده است. از آنجا که انسان یک موجود اجتماعی است به واسطه همین قوه نطق توانسته با سایر هم‌نوعان خود ارتباط برقرار کند؛ چرا که ارتباط برای انسان یک ضرورت است» (محمدنژاد و دیگران، ۱۳۹۹: ۳).

کتاب‌نامه

- احمدی، بابک. (۱۳۷۱). از نشانه‌های تصویری تا متن. تهران: مرکز.
- اولادی قادیکلانی، افسانه و پارسایی. (۱۴۰۰). تحلیل ارتباطات غیرکلامی در منظومه خسرو و شیرین نظامی، فصلنامه علمی پژوهشی زبان و ادبیات فارسی - دانشکده علوم انسانی - دانشگاه آزاد اسلامی واحد سمنجان - سال سیزدهم، شماره ۴۸، پاییز، ص ۴۸.
- برکو، ری؛ ولوین، اندرو؛ ولوین، دارلین. (۱۳۹۳) مدیریت ارتباطات: فردی، عمومی. ترجمه محمد اعرابی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۹۶). رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی (تحلیلی از داستان‌های عرفانی - فلسفی ابن سینا و سهروردی)، چاپ نهم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- جامی، مولانا عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۳۷). نفحات الانس من حضرات القدس، تصحیح مهدی توحیدی‌پور، تهران: انتشارات کتاب‌فروشی محمودی.
- حکیم آراء، محمدعلی (۱۳۸۴). ارتباطات متقاعدگرانه و تبلیغ، چاپ اول، تهران: سمت.
- خرقانی، ابوالحسن. (۱۳۹۶). نورالعلوم، به کوشش و نگارش عبدالرفیع حقیقت (رفیع)، چاپ سیزدهم، تهران: انتشارات بهجت.
- دادگران، سیدمحمد (۱۳۷۷). مبانی ارتباطات جمعی، چاپ دوم، تهران: فیروزه.
- رایبگر، مایکل. (۱۳۸۳). کارگردانی مستند، ترجمه ی حمیدرضا احمدی لاری، تهران: ساقی.
- رحمدل، غلامرضا؛ فرهنگی، سهیلا. (۱۳۸۷). پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در مطالعات ادب فارسی، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، سال ۵، شماره ۲۱، پاییز.
- رضی، احمد؛ اللهیار، افراخته. (۱۳۸۹). «تحلیل روابط برون‌زبانی در روایت بیهقی از بردار کردن حسنگ وزیر»، دو فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۱۸، شماره ۶۹، پاییز.
- رهادوست، بهار. (۱۳۸۲). رویکرد بین رشته‌ای و مطالعات ادبی، زیباشناخت، شماره نهم.
- ریچموند، ویرجینیا پی و جیمزسی. مک کروسکی. (۱۳۸۸). رفتارهای غیرکلامی در روابط میان فردی (درسنامه ارتباطات غیرکلامی)، ترجمه فاطمه سادات موسوی و ژیل‌عبدالله‌پور، زیر نظر غلامرضا آذری، چاپ دوم، تهران: دانژه.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۸). جستجو در تصوف ایران، چاپ پانزدهم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ساموورا، لاریا و دیگران. (۱۳۷۹). ارتباطات بین فرهنگ‌ها، ترجمه غلامرضا کیانی و اکبرمیرحسینی، تهران: نشر بارز.
- ساندرز، کریستین؛ هاجی، اون؛ دیکسون، دیوید. (۱۳۹۰). مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان‌فردی. ترجمه مهرداد فیروزبخت و خشایار بیگی. تهران: رشد.

تحلیل و بررسی مؤلفه‌های ارتباط غیرکلامی ... (محمدامیر عبیدی‌نیا و مدینه مهدوی) ۳۴۱

سوسمان، لایل و سام دیپ. (۱۳۷۶). *تجربه ارتباطات در روابط انسانی*، ترجمه حبیب‌الله دعایی، مشهد: دانشگاه فردوسی.

شریف‌نسب، مریم. (۱۳۹۰). ارتباط کلامی در شعر کهن پارسی (سؤال و جواب، مکالمه، مناظره، و دیالکتیک)، کهن‌نامه ادب پارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، شماره دوم، پاییز و زمستان، صص ۷۱-۸۸.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۱). *نوشته بر دریا (از میراث عرفانی ابوالحسن خرقانی)*، چاپ ششم، تهران: انتشارات سخن.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲). زبان شعر در نثر صوفیه، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سخن، شیمل، آئه‌ماری. (۱۳۸۴). ابعاد عرفانی اسلام، ترجمه‌ی عبدالرحیم گواهی، چاپ پنجم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

غنی، قاسم. (۱۳۹۳). *تاریخ تصوف در اسلام*، جلد دوم و سوم، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات زوار. فرگاس، جوزف پی. (۱۳۷۳). *روانشناسی تعامل اجتماعی: رفتار میان فردی*، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت، تهران: ابجد.

قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۸۸). رساله قشیریه، ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، چاپ نخست، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

کولد، جولپوس و ویلیام ال. کولب. (۱۳۷۶). فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه مصطفی ازکیا و دیگران، تهران: مازیار.

لیتل جان، استیفن. (۱۳۸۴). نظریه‌های ارتباطات، ترجمه سیدمرتضی نوربخش و سیداکبر میرحسینی، تهران: جنگل.

محسنیان راد، مهدی. (۱۳۹۳). *ارتباط‌شناسی*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سروش. محققیان، زهرا و پرچم، اعظم. (۱۳۹۴). «نشانه‌شناسی ارتباطات غیرکلامی در آیات قرآن کریم»، فصلنامه علمی-پژوهشی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء (س) // سال دوازدهم، شماره ۴، زمستان، پیاپی ۲۸، صص ۱۵۶-۱۲۹.

مدرسی، فاطمه. (۱۳۹۶). *ای عشق تو موزون‌تری (جستارهایی در باب زندگی و اندیشه شمس و مولانا)*، تهران: اساطیر: چاپار.

معین، محمد. (۱۳۵۶). فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر.

موناری، برونو. (۱۳۷۸). *طراحی و ارتباطات بصری*؛ رهیافتی بر روش‌شناسی بصری، ترجمه پاینده شاهنده، چاپ پنجم، تهران: سروش.

ویکر، رابرت. (۱۳۸۸). چگونه دیگران را متقاعد کنیم؟ با گفتن و نوشتن، ترجمه مزگان قشقایی‌پور، چاپ دوم، تهران: افراز.

- هارجی، اون و ساندرز، کریستین و دیکسون، دیوید. (۱۳۷۷). *مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان فردی*، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت، چاپ اول، تهران: رشد.
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۹۸). *کشف‌المحجوب*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، چاپ پنجم، تهران: سروش.
- محمدنژاد عالی‌زمینی، یوسف؛ رضایی، رمضان؛ علی‌اکبری، پری‌ناز. (۱۳۹۹). «*تحلیل مقایسه‌ای ارتباط غیرکلامی در شعر کلاسیک فارسی و عربی؛ مطالعه موردی: تحلیل زبان نگاه*»، دو فصل‌نامه علمی پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی/سال دوم، شماره چهارم، پاییز و زمستان، صص ۲۷۴-۲۹۴.

- Ahmadi, Babak. (1992). From visual signs to text. Tehran: Markaz. [in Persian]
- Oladi Qadikalai, Afsaneh and Parsaei (2022) Analysis of non-verbal communication in Khosrow and Shirin Nizami's poem, scientific research quarterly of Persian language and literature of Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Sanandaj branch, 13th year, number 48, autumn, p. 48. [in Persian]
- Bercow, Ray; Welwyn, Andrew; Welwyn, Darlene. (2014) Communication Management: Individual, Public. Translated by Mohammad Arabi, Tehran: Cultural Research Office. [in Persian]
- Pournamdarian, Taghi. (2017). Secrets and Secret Stories in Persian Literature (An Analysis of the Mystical-Philosophical Stories of Avicenna and Suhrawardi), 9th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Jami, Maulana Abdur Rahman bin Ahmad. (1958). Nafhat-al-Ans men Hazrat al-Quds, edited by Mehdi Tohidipour, Tehran: Mahmoudi Bookstore Publications. [in Persian]
- Hakim Ara, Mohammad Ali (2005). Persuasive Communication and Advertising, First Edition, Tehran: Samt. [in Persian]
- Kharghani, Abolhassan. (2017). Noor al-Uloom, written and edited by Abdol-Rafi Haghighat (Rafi), 13th edition, Tehran: Bahjat Publications. [in Persian]
- Dadgaran, Seyyed Mohammad (1998). Fundamentals of Mass Communication, second edition, Tehran: Firoozeh. [in Persian]
- Rabiger, Michael (2004). Documentary Direction, translated by Hamidreza Ahmadi Lari, Tehran: Saqi. [in Persian]
- Rahamdel, Gholamreza; Farhangi, Soheila. (2008). Interdisciplinary Research in Persian Literature Studies, Literary Research Quarterly, Year 5, Issue 21, Autumn. [in Persian]
- Razi, Ahmad; Allahyar, Afrahteh. (2010). "Analysis of Extralinguistic Relations in Bayhaqi's Narration of the Removal of Hasank the Minister", Persian Language and Literature Quarterly, Year 18, Issue 69, Autumn. [in Persian]

- Rahadost, Bahar. (2003). Interdisciplinary approach and literary studies, *Aesthetics*, No. 9. [in Persian]
- Richmond, Virginia P. and James C. McCroskey. (2009). *Nonverbal Behaviors in Interpersonal Relationships* (Textbook of Nonverbal Communication), translated by Fatemeh Sadat Mousavi and Jila Abdollahpour, supervised by Gholamreza Azari, second edition, Tehran: Danjeh. [in Persian]
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (2019). *A Search in Iranian Sufism*, 15th edition, Tehran: Amirkabir Publications. [in Persian]
- Samovar, Laria and others. (1990). *Intercultural Communication*, translated by Gholamreza Kiani and Akbar Mirhassani, Tehran: Barez Publishing. [in Persian]
- Saunders, Christian; Haji, Evan; Dixon, David. (2011). *Social Skills in Interpersonal Communication*. Translated by Mehrdad Firouzbakht and Khashayar Beigi. Tehran: Roshd. [in Persian]
- Sussman, Lyle and Sam Deep. (1997). *Communication Experience in Human Relations*, translated by Habibollah Doaei, Mashhad: Ferdowsi University. [in Persian]
- Sharifnasab, Maryam. (2011). *Verbal Communication in Old Persian Poetry* (Question and Answer, Conversation, Debate, and Dialectic), *Ancient Persian Literature*, Institute for Humanities and Cultural Studies, Year 2, Issue 2, Fall and Winter, pp. 71-88. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2012). *Writings on the Sea* (From the Mystical Legacy of Abolhasan Kharaghani), 6th edition, Tehran: Sokhan Publications. [in Persian]
- Shafie Kadkani, Mohammad Reza. (2013). *The Language of Poetry in Sufi Prose*, Fourth Edition, Tehran: Sokhan Publishing House. [in Persian]
- Schimmel, Annemarie. (2005). *The Mystical Dimensions of Islam*, translated by Abdolrahim Gawahi, fifth edition, Tehran: Islamic Culture Publishing House. [in Persian]
- Ghani, Qasim. (2014). *History of Sufism in Islam*, Volumes 2 and 3, 12th edition, Tehran: Zavar Publications. [in Persian]
- Fergus, Joseph P. (1994). *Psychology of Social Interaction: Interpersonal Behavior*, translated by Khashayar Beigi and Mehrdad Firouzbakht, Tehran: Abjad. [in Persian]
- Qashiri, Abdul Karim bin Hawazen. (2009). *The Qashiriyyah Treatise*, translated by Abu Ali Hassan bin Ahmad Osmani, corrected by Badi' al-Zaman Forozanfar, first edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Kolb, Julius and William L. Kolb. (1997). *Dictionary of Social Sciences*, translated by Mustafa Azkia and others, Tehran: Maziar. [in Persian]
- Littlejohn, Stephen. (2005). *Communication Theories*, translated by Seyyed Morteza Nourbakhsh and Seyyed Akbar Mirhosseini, Tehran: Jangal. [in Persian]
- Mohsenian-Rad, Mehdi. (2014). *Communication Studies*, Fourth Edition, Tehran: Soroush Publications. [in Persian]
- Mohaqueqian, Zahra and Parcham, Azam. (2015). "Semiotics of Non-Verbal Communication in the Verses of the Holy Quran", *Scientific-Research Quarterly "Research in the Sciences of the*

Quran and Hadith" Al-Zahra University (S)" / Year 12, No. 4, Winter, 28th series, pp. 129-156. [in Persian]

Modaresi, Fatemeh. (2017). O Love, You Are More Balanced (Essays on the Life and Thought of Shams and Rumi), Tehran: Asatir: Chapar. [in Persian]

Moein, Mohammad. (1977). Persian Dictionary, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]

Monari, Bruno. (1999). Design and Visual Communication; An Approach to Visual Methodology, translated by Payandeh Shahandeh, 5th edition, Tehran: Soroush. [in Persian]

Wicker, Robert. (2009). How to convince others? By speaking and writing, translated by Mojgan Qashqaipour, second edition, Tehran: Afraz. [in Persian]

Harji, Owen and Saunders, Christian and Dixon, David. (1998). Social Skills in Interpersonal Communication, translated by Khashayar Beigi and Mehrdad Firouzbakht, first edition, Tehran: Roshd. [in Persian]

Hajveiri, Abul-Hasan Ali ibn Othman. (2019). Kashf al-Mahjoob, introduction, corrections and comments by Mahmoud Abedi, fifth edition, Tehran: Soroush. [in Persian]

Mohammadnejad Aali-Zamini, Yousef; Rezaei, Ramezan; Ali-Akbari, Parinaz. (2019). "Comparative Analysis of Nonverbal Communication in Classical Persian and Arabic Poetry; Case Study: Analysis of the Language of Look", Two Scientific Quarterly of Interdisciplinary Literary Research, Institute for Humanities and Cultural Studies/Second Year, Fourth Issue, Fall and Winter, pp. 274-294. [in Persian]